

Βιβλιοκρισίες — Κριτικές αναλύσεις

Kurt von FRITZ

MICHAEL FREDE:
*Η ΣΤΩΙΚΗ ΛΟΓΙΚΗ**

Στήν πραγματεία αυτή επιχειρείται ή συνέχιση μιᾶς συζήτησης πού ἔχει ἀρχίσει πρὶν λίγο σχετικά καιρό, ή ὁποία ὅμως ἀπό τότε ἔχει πάρει ἐξαιρετικά μεγάλη ἔκταση κι ἔχει γίνει πολύ σύνθετη λόγω τῆς πληθώρας τῶν προβλημάτων πού ἐμπλέκονται.

Στόν πρῶτο τόμο τῆς *Ἱστορίας τῆς Λογικῆς* — ἑνός ἔργου πού γιά πολὺν καιρό θεωροῦνταν βασικό — ὁ Carl Prantl¹ πραγματεύεται τήν ἱστορία τῆς Λογικῆς στούς Ἕλληνας, ἀπό τοὺς Ἑλεάτες μέχρι τόν Βοήθιο, καί σχολιάζει πάντα πολύ περιφρονητικά τή στωική Λογική καί τόν κύριο ἐκπρόσωπό της, τόν Χρῦσιππο, παρ' ὅλο πού ἀφιερώνει σ' αὐτήν σχεδόν ἑκατό σελίδες τοῦ ἔργου του. Ὁ Prantl ἀναγνωρίζει ὅτι ὁ Χρῦσιππος στή μεγάλη μάζα

*Τίτλος τοῦ πρωτοτύπου: "Michael Frede: *Die Stoische Logik*". Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen. Phil.-Hist. Klasse, Dritte Folge, Nr. 88. Göttingen 1974. Vandenhoeck & Ruprecht, σελ. 224. Ἡ βιβλιοκρισία τοῦ K. von Fritz πρωτοδημοσιεύτηκε στό *Philosophische Rundschau*, τόμος 25 (1978). Copyright © Kurt von Fritz, 1978. Ἡ μετάφραση δημοσιεύεται μέ τήν ἄδεια τοῦ συγγραφέα [ΣτΕ].

τῶν γραφτῶν του γιά τή Λογική “ἐπεξεργάστηκε σίγουρα ὀλόκληρο τό θησαυρό τῆς ὑπάρχουσας διαλεκτικῆς”, δέν παραδέχεται ὅμως ὅτι ὁ Χρυσίππος δημιούργησε στή Λογική τίποτα οὐσιαστικά καινούριο, ἀλλά ὅτι ἐπανελάβε μόνο αὐτό πού ἤδη ὑπῆρχε στούς Περιπατητικούς καθώς καί τίς λεπτομέρειες πού εἶχαν ἐπισημάνει οἱ Μεγαρικοί: “ἡ συμβολή του συνίσταται στό ὅτι ξέπεσε σ’ ἕναν ἀξιοθρήνητο βαθμό κοινοτοπίας, ἐπιφανειακότητας καί μαθητικῆς σχολαστικότητας ὅσον ἀφορᾷ τόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο χειρίστηκε τό ὑλικό, ἢ στό ὅτι γιά καθεμιᾶ λεπτομέρεια, λ.χ. γιά τά παιδιαρίσματα τῶν σοφισμάτων καί τῶν σοφιστικῶν διλημμάτων, δημιούργησε μιᾶ δική του τεχνική ἔκφραση”· τόν ἀποκαλεῖ “πρότυπο κάθε στενοκεφαλιᾶς καί μαθητικῆς πονηράδας”, καί θεωρεῖ “πραγματικό εὐτύχημα τό ὅτι τά ἔργα τοῦ Χρυσίππου δέν διασώθηκαν μέχρι τόν Μεσαίωνα, ἐπειδή σ’ αὐτόν τόν τεράστιο βοῦρκο τῆς τυποκρατίας θά εἶχε σίγουρα πνιγεῖ ἐντελῶς ἡ ἤδη ἀσθενῆς ὀρμή μιᾶς αὐτοδύναμης ἄμεσης ἀντίληψης”.

Ἡ πρώτη ὄθηση γιά μιᾶ πλήρη ἀναστροφή αὐτῆς τῆς ὑποτίμησης τῆς Λογικῆς τῶν Στωικῶν καί τοῦ Χρυσίππου πρός τήν ἐξαιρετικά θετική ἀξιολόγησή της δόθηκε ἀπό ἕνα βιβλίο στό ὁποῖο δέν ἀναφέρονται οὔτε μέ μιᾶ λέξη οἱ Στωικοί καί ὁ Χρυσίππος: Τό βιβλίο τοῦ Jan Lukasiewicz, *Aristotle's Syllogistic from the Standpoint of Modern Formal Logic*, Oxford 1951, (2η ἐπισημειωμένη ἔκδοση, 1957), ἕνα βιβλίο πού μέ τή σειρά του προέρχεται ἀπό διαλέξεις πού εἶχε δώσει ὁ συγγραφέας τό 1939, λίγο πρὶν ἀπό τήν ἔκρηξη τοῦ 2ου Παγκόσμιου Πολέμου, στήν Πολωνική Ἀκαδημία Ἐπιστημῶν, στήν Κρακοβία. Ὁ συγγραφέας καί ὁ τίτλος ὑποδεικνύουν ἤδη ἕνα ἀπό τά κύρια προβλήματα. Ἀπό τό 1787 ὁ Καντ στήν *Κριτική τοῦ Καθαροῦ Λόγου* εἶχε χαρακτηρίσει σάν ἀξιοσημείωτο τό γεγονός ὅτι ἡ Λογική δέν μπόρεσε νά σημειώσει ἀπό τόν Ἀριστοτέλη μέχρι σήμερα καμιά πρόοδο, ἔτσι ὥστε νά μπορεῖ νά θεωρηθεῖ σάν ἕνα κλεισμένο καί τελειωμένο θέμα. Μισόν αἰῶνα ἀργότερα ὁ Gottlob Frege, στό πλαίσιο τῆς ἀνάλυσης καί τῆς κριτικῆς πού ἔκανε στή Θεωρία τῶν Συνόλων τοῦ Georg Cantor, θεμελίωσε μιᾶ νέα λογική μέθοδο ἡ ὁποία διαθέτει πολύ μεγαλύτερη ἀκρίβεια, ἔτσι ὥστε σέ σύγκριση μ’ αὐτήν ἡ ἀριστοτελική Λογική νά διατηρεῖ πλέον μόνο ἱστορικό ἐνδιαφέρον.

Ὁ Lukasiewicz εἶναι ἀπό τούς σημαντικότερους ἐκπροσώπους καί συνεχιστές τῆς νέας ‘τυπικῆς’ καί ‘συμβολικῆς’ Λογικῆς πού δημιούργησε ὁ G. Frege. Μεταξύ ἄλλων ἀντικατέστησε τό ‘Begriffsschrift’ πού ἐπινόησε ὁ Frege, καί πού δύσκολα διαβάζεται καί κυρίως πολύ δύσκολα τυπώνεται, μέ μιᾶ πιό εὐκολονόητη καί ἀσύγκριτα εὐκολότερη στήν ἐκτύπωση σημειογραφία, πού χρησιμοποιεῖται ἀκόμη καί σήμερα μέ μερικές συμπληρώσεις ἀπό τούς ὀπαδούς τῆς νέας Λογικῆς, οἱ ὁποῖοι αὐτοαποκαλοῦνται καί ‘Λογιστικοί’².

Στό έργο αυτό ο Lukasiewicz επιχειρεί νά εξηγήσει και νά αποτιμήσει τήν ουσία τής άριστοτελικής Λογικής μέ τή βοήθεια τής σύγχρονης τυπικής Λογικής. Χαρακτηριστικό είναι έδω τό έξης: ο Lukasiewicz άντιλήφθηκε σωστά ότι ή λέξη *όρος*, πού χρησιμοποιεί ο Άριστοτέλης για τίς μεταβλητές στά τελικά του σχήματα συμπερασμοϋ, δέν σημαίνει 'όρισμός' — μολονότι μπορεί νά σημαίνει και αυτό σέ άλλα συμφραζόμενα — και ότι δέν θά έπρεπε νά μεταφραστεί, όπως γινόταν συνήθως παλαιότερα, μέ τή λέξη 'έννοια', αλλά ότι προέρχεται από τή σημασία πού έχει ή λέξη *όρος* στή θεωρία τών αναλογιών. Έκει όμως σημαίνει κατά κάποιον τρόπο τά 'όροσημα' τών τύπων ή 'termini'. Ο Lukasiewicz χαρακτηρίζει γι' αυτό τήν άριστοτελική Λογική ως 'logic of terms' [Λογική όρων], πράγμα πού αποδόθηκε άργότερα μέ τό 'Klassenlogik' έπειδή στά γερμανικά λείπει μιά ανάλογη έκφραση. Αυτό υπήρξε μιά πολύ σημαντική παρατήρηση. Ο Lukasiewicz όμως δέν δίνει καμιά εξήγηση για τήν περίεργη, από σύγχρονη άποψη, όνομασία τής προκείμενης ως *προτάσεως*, ή όποία εξηγείται από τό γεγονός ότι ή άριστοτελική 'Λογική' κατάγεται από τή διαλεκτική. Δέν δίνει επίσης καμιά εξήγηση για τήν άρχική σημασία τής λέξης 'συλλογισμός', ούτε μιά εξήγηση τοϋ γεγονότος ότι τά γραφτά στά όποία ο Άριστοτέλης άσχολείται μέ τή 'συλλογιστική' φέρουν τόν τίτλο "*Αναλυτικά*". Όλα αυτά όμως δέν είναι χωρίς σημασία για τήν κατανόηση τής ουσίας τής άριστοτελικής 'Λογικής', όπως επίσης δέν είναι χωρίς σημασία και τό γεγονός ότι ή σύγχρονη λέξη 'Λογική', σ' όλόκληρη τήν άρχαιότητα, ποτέ δέν αναφέρεται σέ αυτό πού οί σύγχρονοι καταλαβαίνουν μέ 'Λογική', αλλά, στήν καλύτερη περίπτωση, χαρακτηρίζει ένα ευρύτερο πεδίο, στό όποιο ανήκει και ή 'Λογική'. Αυτή ή χρησιμοποίηση τής λέξης 'Λογική' μέ τή σύγχρονη έννοια αποτελεί, άκόμη περισσότερο στους διαδόχους του άπ' ό,τι στον ίδιο τόν Lukasiewicz, μιά αίτία άτέλειωτων ανακριβειών και συγχύσεων.

Μέ βάση τή δική του σύγχρονη έννοια τής τυπικής Λογικής, ο Lukasiewicz χαρακτηρίζει τήν άριστοτελική 'Λογική' ως 'τυπική', έφόσον οί 'όροι' [terms] πού χρησιμοποιεί ο Άριστοτέλης χρησιμοποιούνται για όποιοδήποτε περιεχόμενο θέλουμε, αλλά ως μή 'φορμαλιστική'³, έπειδή ο Άριστοτέλης δέν χρησιμοποιεί για τίς ίδιες σχέσεις πάντα τίς ίδιες άκριβώς έκφράσεις. Δηλαδή, για παράδειγμα, αντί τής έκφρασης 'όλα τά Α είναι Β' χρησιμοποιεί καμιά φορά τήν έκφραση 'κάθε Α είναι Β' ή 'σέ όλα τά Α κατηγορείται τό Β', χωρίς νά όριστεί μέ σαφήνεια σέ ποιό βαθμό και κάτω από ποιές συνθήκες αυτές οί έκφράσεις είναι ταυτόσημες. Σχετικά μ' αυτό, ο Lukasiewicz αποκαλύπτει και όρισμένα κενά και δυσκολίες στήν άριστοτελική Συλλογιστική, πού έν μέρος είχαν έπισημανθεί και παλαιότερα, π.χ. από τόν E. Kapp⁴, ο όποιος όμως τό συσχετίζει μέ τήν άριστοτελική φιλοσοφία, ένω ο Lukasiewicz, πιστός στήν άρχή του νά διαχωρίζει όσο είναι δυνατόν τή

Λογική ως τυπική επιστήμη από τή φιλοσοφία, τήν εξετάζει από άποψη τυπική.

Βασική σημασία έχει ώστόσο τό γεγονός ότι ό Lukasiwicz με άφορμή τήν έρευνα τής άριστοτελικής Λογικής έπεσήμανε μιά θεμελιώδη διαφορά μεταξύ αὐτῆς τής 'logic of terms' καί τής στωικῆς Λογικῆς, τήν όποία χαρακτηρίζει 'propositional logic' (προτασιακή Λογική), πράγμα πού στή γερμανική μπορεί νά μεταφραστεῖ ως 'Satzlogik' ἢ 'Aussagenlogik'. 'Ο Prantl καί οἱ διάδοχοί του εἶχαν επικρίνει αὐτή τή Λογική ως 'κενό φορμαλισμό'. Εἶναι δέ πολύ φυσικό πού ό ένθουσιώδης κήρυκας τοῦ 'φορμαλισμοῦ' στή Λογική εκτίμησε περισσότερο στή στωική Λογική τοῦ Χρυσίππου αὐτό ακριβῶς πού εἶχε δυσανεστήσει τόν Prantl.

Ἄπό αὐτό προέκυψε μιά όλωσδιόλου άλλιώτικη εἰκόνα τής ἱστορίας τής Λογικῆς, όχι μόνο τής ἱστορίας τής Λογικῆς στήν άρχαιότητα, αλλά τής ἱστορίας τής Λογικῆς γενικά: πρῶτα άπ' όλα μιά άντιστροφή τής εκτίμησης τής συμβολῆς τῶν σχετικῶν συγγραμμάτων τοῦ Ἄριστοτέλη καί τοῦ Χρυσίππου γιά τήν άνάπτυξη τής Λογικῆς. 'Ο Χρυσίππος φάνηκε τώρα, σέ σύγκριση μέ τόν πατέρα τής Λογικῆς, κατά πολύ άνώτερος. Αὐτό εἶχε σάν συνέπεια νά μή φαίνεται πλέον ως μιά έντελῶς νέα επινόηση ἢ σύγχρονη τυπική Λογική, τήν όποία θεμελίωσε ό Frege, αλλά νά μπορεί νά συσχετιστεῖ μέ τά άρχαῖα προηγούμενα. Κατ' αὐτή τήν αντίληψη ἢ σύγχρονη επιστημονική τυπική Λογική έχει μέ τήν άρχαία Λογική τήν ἴδια σχέση πού έχουν τά σύγχρονα μαθηματικά μέ τά μαθηματικά τοῦ Εὐκλείδη. Φυσικά ξεπέρασε τήν άρχαία Λογική, όπως καί τά σύγχρονα μαθηματικά έχουν ξεπεράσει τά μαθηματικά τοῦ Εὐκλείδη. Γι' αὐτόν όμως ακριβῶς τό λόγο φωτίζει καί τήν άρχαία Λογική. Ἄκόμα κι αὐτή ἢ 'όμορφιά' τής άτελοῦς 'logic of terms' τοῦ Ἄριστοτέλη μπορεί νά εκτιμηθεῖ πλήρως μόνο άφοῦ μελετήσῃ κανείς καλά τή σύγχρονη τυπική Λογική.

Παρ' όλο πού ό Lukasiwicz τονίζει τόν τυπικό χαρακτήρα τής επιστημονικῆς Λογικῆς, αναγνωρίζει ώστόσο σέ μερικά θέματα καί ἔσχατα όντολογικά κριτήρια. Τά μαθηματικά όχι μόνο ξεπέρασαν τά μαθηματικά τοῦ Εὐκλείδη, αλλά κατασκεύασαν καί μή εὐκλείδειες, χωρίς έσωτερικές αντιφάσεις γεωμετρίας. 'Ο Lukasiwicz δέν θεωρεῖ ότι έχει δοθεῖ τελική άπάντηση στό έρώτημα, αν ό 'πραγματικός' κόσμος ἢ "the space in which we move about" [ό χῶρος μέσα στόν όποῖο κινούμαστε] εἶναι ἕνας εὐκλείδειος ἢ ἕνας μή εὐκλείδειος χῶρος, αλλά πιστεύει ότι τελικά τό έρώτημα μπορεί νά άπαντηθεῖ όριστικά μόνο "by empirical data" [μέ βάση τά εμπειρικά δεδομένα]. Τό ἴδιο ισχύει κατά τήν άποψη του καί γιά τό έρώτημα, αν ἢ λογική τῶν δύο τιμῶν [zweiwertige Logik], στήν όποία ισχύει όπωσδήποτε ἢ πρόταση τής αντίφασης, έχει τήν προτεραιότητα, ἢ μήπως από κάποια άποψη τήν έχει ἕνα σύστημα Λογικῆς πολλῶν τιμῶν [mehrwertige Logik]⁵.

Πιο βασικό ωστόσο είναι πρῶτα ἀπ' ὅλα τὸ ἐρώτημα σχετικά μέ τή διαφορά γενικά τῆς 'logic of terms' ἀπό τή στωική προτασιακή Λογική. Ἡ 'logic of terms' χρειάζεται τούς λεγόμενους ποσοδείκτες, 'ὅλα', 'μερικά', 'κανένα': π.χ. "Ὅλα τά Α εἶναι Β, ὅλα τά Β εἶναι Γ. Ἄρα ὅλα τά Α εἶναι Γ. Παράδειγμα (τό ἀναφέρει ὁ ἴδιος ὁ Lukasiewicz): "Ὅλοι οἱ Λογιστικοί εἶναι ἄνθρωποι. Ὅλοι οἱ ἄνθρωποι κάνουν σφάλματα. Ἄρα ὅλοι οἱ Λογιστικοί κάνουν σφάλματα (ἐνῶ θά μπορούσε βέβαια νά ρωτήσῃ κανείς: μόνο ὡς ἄνθρωποι κάνουν σφάλματα ἢ καί μέ τήν ιδιότητά τους ὡς Λογιστικοί;). Ἡ: "Ὅλα τά Α εἶναι Β. Κανένα Α δέν εἶναι Γ. Ἄρα μερικά Β δέν εἶναι Γ. Παράδειγμα: "Ὅλοι οἱ Βερβερίνοι εἶναι Ἀφρικανοί. Κανένας Βερβερίνος δέν εἶναι μαῦρος. Ἄρα μερικοί Ἀφρικανοί δέν εἶναι μαῦροι.

Ἡ προτασιακή Λογική δέν χρειάζεται ποσοδείκτες. Δουλεύει μόνο μέ συνεπαγωγές. Οἱ Στωικοί χρησιμοποιοῦσαν τίς ἐκφράσεις 'τό πρῶτο', 'τό δεύτερο', στή θέση τῶν ὁποίων ὁ Lukasiewicz τοποθετεῖ τά γράμματα ρ καί q. Τή βάση τοῦ συστήματος τοῦ Χρυσίππου τή σχημάτιζαν πέντε ἀναπόδεικτα [unbeweisbare] (δηλ. ἀφ' ἑαυτῶν προφανή [selbstevidente]) σχήματα:

1. Ἄν ρ, τότε q. Τώρα, ρ. Ἄρα q.

Παράδειγμα: Ἄν εἶναι μέρα, ἔχει φῶς. Τώρα, εἶναι μέρα. Συνεπῶς ἔχει φῶς. Ἡ: Ἄν ὁ Πλάτων ἀναπνέει, ζεῖ. Τώρα, ἀναπνέει. Ἄρα ζεῖ.

2. Ἄν ρ, τότε q, ἀλλά ὄχι-q. Συνεπῶς ὄχι-p.

Παράδειγμα: Ἄν ὁ Πλάτων ἀναπνέει, ζεῖ. Τώρα, δέν ζεῖ. Ἄρα δέν ἀναπνέει.

3. Ὅχι καί ρ καί q. Ἀλλά ρ, συνεπῶς ὄχι-q.

Παράδειγμα: Δέν μπορεῖ νά εἶναι καί μέρα καί νύχτα. Τώρα, εἶναι μέρα. Ἄρα δέν εἶναι νύχτα.

Αὐτός ὁ συμπερασμός εἶναι ὑποχρεωτικός. Ἐνδιαφέρον ὡστόσο εἶναι πῶς ὁ Γαληνός παραθέτει τὸ συμπερασμό μέ τόν ἐξῆς τρόπο: "Ἄν δέν εἶναι νύχτα, εἶναι μέρα. Τώρα, δέν εἶναι νύχτα. Ἄρα εἶναι μέρα", πράγμα πού δέν εἶναι ἐντελῶς σωστό, ἐπειδή μπορεῖ νά εἶναι χαράματα ἢ σούρουπο. Τό ἀντίστοιχο στό παράδειγμα μέ τόν Πλάτωνα θά ἦταν ὡς ἐξῆς: "Ἄν ὁ Πλάτων ζεῖ, ἀναπνέει. Τώρα, δέν ἀναπνέει. Συνεπῶς δέν ζεῖ."

Τά δύο παραδείγματα ἔδειξαν πῶς ἡ μέθοδος δέν προστατεύει αὐτόματα ἀπό ἐσφαλμένα συμπεράσματα· ἀντίθετα θά πρέπει κανείς νά προσέχει μήπως παρασυρθεῖ ἀπό φαινομενικές ἀναλογίες κι ἀρχίσει μέ μιά ὄχι ἀπόλυτα σωστή προκείμενη.

4. Ἡ ρ ἢ q. Τώρα, ρ· συνεπῶς, ὄχι-q.

Παράδειγμα: Ἡ εἶναι μέρα ἢ εἶναι νύχτα. Τώρα, εἶναι μέρα. Συνεπῶς, δέν εἶναι νύχτα.

5. Ἡ ρ ἢ q. Τώρα, ὄχι-q. Ἄρα ρ.

Αὐτός ὁ συμπερασμός ἰσχύει μόνο ὅταν p καί q εἶναι αὐστηρά ἀλληλοαποκλειόμενες δυνατότητες, δηλαδή ὅταν ὑπάρχει ἢ μόνο ἡ δυνατότητα p ἢ μόνο ἡ δυνατότητα q . Διαφορετικά, βγαίνουν ἐσφαλμένα συμπεράσματα, ὅπως δείξαμε στό 3: "Ἡ εἶναι μέρα, ἢ εἶναι νύχτα. Τώρα, δέν εἶναι νύχτα. Ἄρα εἶναι μέρα. Ἐνῶ μπορεῖ νά εἶναι καί χαράματα ἢ σούρουπο.

Ὁ Lukasiewicz ἐκφράζεται ἐπίσης μέ θαυμασμό γιά τόν τρόπο πού ὁ Χρύσιππος ἀνάγει διάφορα σύνθετα παράγωγα σχήματα στά πέντε ἀναπόδεικτα βασικά σχήματα: ἔτσι λ.χ. τό σχῆμα: "Ἄν p καί q , τότε r . Τώρα, ὄχι- r , ἀλλά p , ἄρα ὄχι- q '.

Μέ τή βοήθεια τοῦ δεύτερου ἀναπόδεικτου συλλογισμοῦ ἔχουμε ἀπό τήν "Ἄν p καί q , τότε r . Ἀλλά ὄχι- r " ἀρχικά τό συμπέρασμα 'ὄχι καί p καί q '. Μέ τή βοήθεια τώρα τοῦ τρίτου ἀναπόδεικτου σχήματος ἔχουμε: "Ὅχι καί p καί q . Ἀλλά p . Ἄρα ὄχι- q '.

Σημαντικότερες ὅμως εἶναι μερικές γενικότερες διαπιστώσεις καί τά προβλήματα πού συνεπάγονται. Ὁ Lukasiewicz προσπαθεῖ νά δείξει⁶ πώς ἡ προτασιακή Λογική ἀνακαλύφθηκε βέβαια ἱστορικά ἀργότερα ἀπό τή 'logic of terms', ἀλλά ἀπό λογική σκοπιά ἔχει τήν προτεραιότητα. Ὁ ἴδιος ὁ Ἀριστοτέλης, κατά τόν Lukasiewicz, χωρίς νά τό ἔχει συνειδητοποιήσει καί χωρίς νά τό ἐκφράσει μέ σαφήνεια, ἦταν ἀναγκασμένος νά τή χρησιμοποιήσει κατά τήν ἀναγωγή τοῦ δεύτερου καί τοῦ τρίτου εἴδους συμπερασμοῦ στόν πρῶτο.

Σέ συνδυασμό μ' αὐτά προκύπτει τό ἐρώτημα, ἂν οἱ Στωικοί, ἢ ὁ ἴδιος ὁ Χρύσιππος, εἶχαν σαφή συνείδηση ὅτι εἶχαν ἀνακαλύψει ἕνα ἐντελῶς διαφορετικό εἶδος Λογικῆς ἀπό τήν ἀριστοτελική 'logic of terms', καί ἂν εἶχαν συνειδητοποιήσει πλήρως τή λογική προτεραιότητα τῆς Λογικῆς τους ἐναντι τῆς ἀριστοτελικῆς, πράγμα πού εἶχε διαφύγει ἀπό τήν ἀντίληψη τῶν σύγχρονων ἱστορικῶν τῆς Λογικῆς Prantl καί Meier. Σέ ἀντίθεση πρὸς τό φίλο του Heinrich Scholz, ὁ Lukasiewicz πίστευε πώς καί στίς δύο ἐρωτήσεις μπορεῖ νά δώσει καταφατική ἀπάντηση.⁷ Πράγματι, κυρίως τά παραδείγματα πού ἀναφέρει ὁ Σέξτος ὁ Ἐμπειρικός δείχνουν ὅτι ὁ Χρύσιππος κατέβαλε μεγάλη προσπάθεια νά τελειοποιήσει τά σχήματά του ἀπό ὅλες τίς πλευρές καί νά τά θεμελιώσει μέ τό διαχωρισμό ἀληθές-ψευδές. Ἐτσι, μεταξύ ἄλλων, φρόντισε νά ἀποδείξει πώς τό πρῶτο του σχῆμα ἰσχύει καί ὅταν ἡ δεύτερη προκείμενη εἶναι πραγματικά ψευδής, ὅταν δηλαδή π.χ. τό συμπέρασμα: τώρα, εἶναι μέρα, ἄρα δέν εἶναι νύχτα, προκύπτει σέ μιὰ στιγμή πού στήν πραγματικότητα εἶναι νύχτα. Σ' αὐτή τήν περίπτωση ὁ Χρύσιππος προσπαθεῖ νά δείξει πώς ἡ ἐγκυρότητα τοῦ συμπερασμοῦ ὡς συμπερασμοῦ ἐνι-

σχύεται ἀπό τό γεγονός ἀκριβῶς ὅτι ἂν ἡ δεύτερη προκείμενη εἶναι πραγματικά ἐσφαλμένη, θά προκύψει ἀναγκαστικά ἐσφαλμένο ἀποτέλεσμα. Μόνο ἂν, μέ ψευδή τή δεύτερη προκείμενη (δηλαδή πραγματικά ἀνακριβή στή συγκεκριμένη χρονική στιγμή), παρέμενε τό ἀποτέλεσμα σωστό, θά ἦταν ὁ συμπερασμός ὡς συμπερασμός ἐσφαλμένος. Ἀντίστροφα προσπάθησε νά δείξει πῶς ὅταν μιά προκείμενη συνδεθεῖ μέ δύο ἀντιφατικές προκείμενες, ἡ πρώτη προκείμενη ἀκυρώνεται: "Ὅταν ξεκινήσει κανείς ἀπό τίς προκείμενες "Ἄν ρ, τότε q" καί "ἂν ρ, τότε ὄχι-q", ἔπεται ἀπ' αὐτό: ὄχι-ρ. Ὅλα αὐτά φανερόνουν μιά ἐξαιρετική φροντίδα κατά τή διαμόρφωση τοῦ συστήματος, ἡ ὁποία δέν φαίνεται νά συμβιβάζεται μέ τήν ὑπόθεση πῶς ὁ Χρυσίππος δέν εἶχε πλήρη συνείδηση τῆς ἰδιαιτερότητας καί τῆς σημασίας τοῦ συστήματός του.

Ἡ θετική ἐπανεκτίμηση τῆς στωικῆς Λογικῆς ἀπό ἕναν τόσο ἐξαιρετικό καί ἐπιφανή λογικό, ὅπως ὁ Lukasiewicz, εἶχε σάν φυσική συνέπεια νά στραφεῖ πρὸς αὐτήν ἕνα ἔντονο ἐνδιαφέρον καί νά γραφοῦν πολλές ἐργασίες καί πραγματεῖες, ἀπό τίς ὁποῖες ὡστόσο πολλές ἦταν ἐπηρεασμένες ἀπό ὀλοφάνερα λαθεμένες μεταφράσεις σημαντικῶν μαρτυριῶν λόγῳ ἐλλιπῶν γλωσσικῶν γνώσεων τῶν συγγραφέων τους.

Ἀνάμεσα σ' αὐτά τά ἔργα τό μικρό βιβλίο τοῦ Benson Mates, μέ τόν τίτλο *Stoic Logic*⁸, βρῆκε δικαιολογημένα γενική ἀναγνώριση χάρι στήν ἐπιμέλεια τῆς ἐρμηνείας καί τῆς μετάφρασης τῶν κειμένων καί λόγῳ τῆς θαυμάσιας προσπάθειάς του νά διευκρινίσει τήν ὀρολογία τοῦ Χρυσίππου, καί ἔτσι ἔγινε ἡ ἀφετηρία γιά τίς περαιτέρω ἐρευνες τοῦ συγγραφέα τοῦ βιβλίου πού κρίνεται ἐδῶ.

Ὁ Benson Mates ἐκθέτει πρῶτα στό βιβλίο του σύντομα τό πρόβλημα, σύμφωνα μέ τίς ἐρευνες καί τίς διαπιστώσεις τοῦ Lukasiewicz. Κατόπιν κάνει μιά συνοπτική παρουσίαση τῶν φιλοσόφων τῆς Μεγαρικῆς Σχολῆς, ἡ ὁποία μέ τά λογικά της παράδοξα ἄσκησε μεγάλη ἐπίδραση στόν Ζήνωνα τόν Κιτιέα, τόν ἰδρυτή τῆς Στοῦς, καί ἀπ' αὐτόν ἐν συνεχείᾳ στούς Στωικούς προκατόχους τοῦ Χρυσίππου. Ἐπειτα ἀσχολεῖται σύντομα μέ τίς πηγές τῆς γνώσης μας γιά τή στωική Λογική, ἰδιαίτερα τή Λογική τοῦ Χρυσίππου, ἐπειδή ἀπό τά πολυάριθμα λογικά συγγράμματα τοῦ Χρυσίππου καί τῶν Στωικῶν προκατόχων του δέν ἔχει διασωθεῖ οὔτε ἕνα καί ἔτσι ἐξαρτώμεθα ἀποκλειστικά ἀπό ἀναφορές ἄλλων συγγραφέων, καί στήν καλύτερη περίπτωση ἀπό μερικές — πάντα σύντομες — περικοπές ἀπό τά γραφτά του.

Ὑστερα ὁ Mates στρέφεται ἀμέσως στήν ἀνάλυση καί στήν ἐρμηνεία τῆς ὀρολογίας πού χρησιμοποιοῖ ὁ Χρυσίππος κατά τή θεμελίωση τῆς Λογικῆς του. Ἡ στωική Λογική ὀνομάστηκε, σέ ἀντίθεση μέ τήν ἀριστοτελική Λο-

γική, προτασιακή Λογική. Δέν ασχολείται όμως μέ όποιεσδήποτε προτάσεις (πού μπορεί νά είναι καί χωρίς νόημα), αλλά μέ εκείνες πού θέλουν νά 'δηλώσουν' [aussagen] κάτι. Αυτό γίνεται μ' ένα συνδυασμό τριῶν στοιχείων. Τό πρῶτο εἶναι τό *σημαῖνον*, ἐκεῖνο πού σημαίνει κάτι. Αυτό πραγματοποιεῖται κατά κανόνα μέ τήν προφορική ὁμιλία, δηλαδή μέ προφορικές προτάσεις. Τή θέση τους ὡστόσο μπορεί νά τήν πάρει καί ὁ γραπτός λόγος ἢ ἡ γραπτή πρόταση. Στό ἄλλο ἄκρο βρίσκεται αὐτό πού ὑπάρχει ἢ συμβαίνει στόν πραγματικό κόσμο καί στό ὁποῖο ἀναφέρεται ἡ πρόταση· στά παραδείγματα πού ἀναφέραμε πῶς πάνω, αὐτό εἶναι ἡ μέρα ἢ ἡ φωτεινότητα ἢ ἡ νύχτα ἢ ὁ Πλάτων ἢ ἡ ἀναπνοή τοῦ Πλάτωνος. Στή στωική ὀρολογία αὐτό ὀνομάζεται τό *τυγχάνον* ἢ τὰ *τυγχάνοντα*. Ἀνάμεσα σ' αὐτά βρίσκεται ὁμως κάτι ἄκόμα, γιά τό ὁποῖο κυρίως πρόκειται: αὐτό πού οὐσιαστικά σημαίνεται μέ τίς προφορικές ἢ τίς γραπτές προτάσεις (τό *σημαινόμενον*)· καί πάνω σ' αὐτό, δηλαδή τί πραγματικά εἶναι αὐτό, γίνεται ἡ συζήτηση. Δέν χωράει ἀμφιβολία πῶς ὁ Χρύσιππος χαρακτήρισε αὐτό τό *σημαινόμενον* ὡς *λεκτόν* καί ὑποστήριξε πῶς, σέ ἀντίθεση μέ τό *σημαῖνον* καί τό *τυγχάνον* πού εἶναι καί τά δύο σωματικά (γιατί καί ἡ φωνή καί τά γράμματα εἶναι σωματικά ἀφοῦ ἀνήκουν στόν φυσικό κόσμο), τό *λεκτόν* εἶναι ἄυλο, ἐνῶ ἄλλοι Στωικοί πίστευαν πῶς δέν εἶχαν ἀνάγκη τό *λεκτόν*. Τί εἶναι ὁμως αὐτό τό *λεκτόν*;

Οἱ μεγάλες δυσκολίες, πού ἀντιμετωπίζει ὁ Mates κατά τήν ἀπάντηση αὐτῆς τῆς ἐρώτησης, μποροῦν νά ξεπεραστοῦν σέ μεγάλο βαθμό μέ τόν ἀκριβέστερο ἔλεγχο καί τήν ἐρμηνεία τῆς ἀρχαίας παράδοσης. Ὁ σχολιαστής τοῦ Ἀριστοτέλη Ἀμμώνιος, τόν ὁποῖο ὁ Mates παραθέτει πρῶτον, λέει γιά τό *λεκτόν* στό ὑπόμνημά του στό *Περὶ Ἑρμηνείας* τοῦ Ἀριστοτέλη, ἔκδ. Busse, σελ. 17, 27: *Ὁ Ἀριστοτέλης διδάσκει διὰ τούτων τίνα ἐστὶ τὰ . . . ὑπ' αὐτῶν σημαινόμενα καὶ ὅτι τὰ νοήματα καὶ διὰ τούτων μέσων τὰ πράγματα καὶ οὐδὲν ἕτερον δεῖ παρὰ ταῦτα ἐπινοεῖν μέσον τοῦ τε νοήματος καὶ τοῦ πράγματος ὅπερ οἱ ἀπὸ τῆς Στοᾶς ὑποθέμενοι λεκτόν ἠξίου ὀνομάζειν.*

Ὁ Ἀμμώνιος λέει λοιπὸν πολὺ καθαρά ὅτι οἱ Στωικοὶ ἀνάμεσα στή σκέψη καί στό ἀντικείμενο, στό ὁποῖο αὐτὴ ἀναφέρεται, παρενέβαλαν κάτι ἄκόμη, τό ὁποῖο ὀνόμαζαν *λεκτόν*, ἀλλά ὅτι αὐτὴ ἢ παρεμβολὴ ἀπὸ ἀριστοτελικῆ σκοπιά εἶναι περιττή. Ὁ Mates κατασκευάζει μιὰ ἀντίφαση μεταξύ αὐτοῦ τοῦ σημείου καί ἐνός ἄλλου στό ὑπόμνημα τοῦ Σιμπλικίου στίς *Κατηγορίες* τοῦ Ἀριστοτέλη, σελ. 11, στίχος 4, ἔκδ. Kalbfleisch, ὅπου ὁ Σιμπλικίος ἰσχυρίζεται πῶς τό *λεκτόν* καί ἡ σκέψη εἶναι τό ἴδιο πράγμα. Στήν πραγματικότητα, στό σχετικὸ σημεῖο καί σέ ὁλόκληρο τό ὑπόμνημα στίς *Κατηγορίες*, ὁ Σιμπλικίος δέν ἀναφέρει μέ καμιά λέξη τό *λεκτόν* καί τοὺς Στωικούς. Μᾶλλον ἐπιβεβαιώνει ἀπλῶς αὐτό πού ὁ Ἀμμώνιος λέει γιά τόν Ἀριστοτέλη. Δέν μπορεί λοιπὸν νά γίνει λόγος γιά ἀντίφαση μεταξύ

τῶν δύο. Τό ὅτι μερικοὶ σχολιαστὲς τοῦ Ἀριστοτέλη, ὅπως ὁ Θεμιστιος καὶ ὁ Φιλόπονος, χαρακτηρίζουν τὶς φωνητικὲς ἐκφορὲς *λεκτά*, εἶναι μιά πλάνη πού ἐξηγεῖται εὐκόλα ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ *λεκτὸν* προέρχεται ἀπὸ τὸ *λέγειν*, τὸ ὁποῖο μπορεῖ νὰ ἐννοηθεῖ ὡς 'ὀμιλεῖν'. Ἀντίθετα ἡ πληροφορία τοῦ Ἀμμωνίου, ὁ ὁποῖος προφανῶς ξέρεي γιὰ τί μιλάει, δίνει ἓνα καλὸ νόημα. Σύμφωνα μὲ αὐτὸ τὸ *λεκτὸν* παίρνει μιά θέση ἀνάμεσα στή σκέψη καὶ στὸ πράγμα ἢ στήν κατάστασι τῶν πραγμάτων, ἐνῶ ὁ Ἀριστοτέλης δέν δέχεται ἓνα τέτοιο ἐνδιάμεσο. Τοῦτο τὸ 'ἐνδιάμεσο' μπορεῖ νὰ εἶναι μόνο αὐτὸ πού *σ τ ο χ ε ὑ ε τ α ι* μὲ τὴ σκέψη, πού ξεπερνάει τὴ σκέψη, ἢ ὁποία βρίσκεται στὸ κεφάλι ἐκείνου πού σκέφτεται ἢ πού 'φαντάζεται', καὶ πού διαρκεῖ περισσότερο ἀπ' αὐτήν, εἶναι δηλαδὴ τὸ ἀντικειμενικὸ τῆς 'νόημα'.

Σ' αὐτὸ δέν ἀντιτίθενται καὶ αὐτὰ πού γράφει ὁ Σέξτος ὁ Ἐμπειρικός, τὰ ὁποῖα ὁ Mates βρίσκει ἀντιφατικά, ἐφόσον τὰ ἐρμηνεύσει κανεὶς μὲ προσοχή. Ὁ Σέξτος ἀρχικὰ χαρακτηρίζει τὸ *σημαῖνον*, τὸ σημεῖο (στή φωνὴ καὶ στή γραφή), *σέ ἀ ν τ ῖ θ ε σ η* μὲ τὸ *λεκτὸν*, ὡς σωματικὸ (κάτι πού πράγματι εἶναι). Χαρακτηρίζει ἀργότερα τὰ *ἀξιώματα*, δηλαδὴ τὶς ἀποφάνσεις, ὡς ἓνα εἶδος *λεκτά*. Κατὰ συνέπειαν τὰ σημεῖα δέν εἶναι προφανῶς ἀποφάνσεις. Ἀργότερα ὡστόσο λέει πὼς τὰ 'ἐνδεικτικὰ σημεῖα', ὅπως λ.χ. ὁ καπνὸς γιὰ τὴ φωτιά, ἐμφανίζονται *σέ ὀρισμένα εἶδη πραγματικῶν ὑποθετικῶν προτάσεων ὡς προκείμενες προτάσεις*. Συνεπῶς τὰ σημεῖα θὰ πρέπει νὰ εἶναι, *σέ ἀντίθεση μ' αὐτὸ πού εἰπώθηκε προηγουμένως, προτάσεις*.

Αὐτὸ λοιπὸν πού λέει πρῶτα ὁ Σέξτος, συμφωνεῖ προφανῶς θαυμάσια μ' αὐτὸ πού λέει ὁ Ἀμμώνιος. Ἡ πραγματικὴ ἀπόφανση εἶναι αὐτὸ πού *ἐ ν ν ο ε ῖ τ α ι* μὲ τὴν (προφορικὴ ἢ γραπτὴ) ἐκφραση, αὐτὸ πού βρίσκεται πάνω ἀπὸ τὴ σκέψη καὶ, ὡς τὸ ἀντικειμενικὸ τῆς νόημα, εἶναι ἀσώματο. Τὰ 'δηλωτικὰ σημεῖα', ὅπως ὁ καπνὸς τῆς φωτιᾶς, εἶναι βέβαια κι αὐτὰ ὡς σημεῖα σωματικά (ἀλλὰ μὲ ἄλλον τρόπο ἀπὸ τὴ φωνὴ καὶ τὴ γραφή). Στὴν προκείμενη ὅμως μιᾶς ὑποθετικῆς πρότασις, αὐτὰ φυσικὰ δέν παρעυρίσκονται σωματικά, ἀλλιῶς θὰ κάπνιζε ἢ ἴδια ἢ προκείμενη πρότασις, ἀλλὰ παρעυρίσκονται ὡς αὐτὸ πού *ἐ ν ν ο ε ῖ τ α ι* μὲ τὴν προκείμενη πρότασις, ὡς τὸ *ν ὀ η μ ᾶ* τῆς. Ἡ δὴθεν ἀντίφασις διαλύεται λοιπὸν ἐντελῶς. Ἐπίσης δέν ἀποτελεῖ ἀντίφασις τὸ ὅτι μποροῦν νὰ χαρακτηριστοῦν ὡς *ἀξιώματα* καὶ *προφορικὲς προτάσεις*. Γιατί φυσικὰ ἐδῶ ἐννοεῖται τὸ νόημά τους. Αὐτὸ ἐννοεῖ καὶ ὁ Γαληνὸς ὅταν λέει πὼς ὑπάρχουν μέσα μας *ἐννοιαί*, πού δέν προέρχονται ἀπὸ τὴν αἰσθητηριακὴ ἀντίληψη· ἂν αὐτὲς ἦταν διατυπωμένες μὲ τὴ φωνὴ (πράγμα πού δέν εἶναι ἀκόμη ὡς ἀπλὲς μὴ ἀρθρωμένες ἐννοιαί), θὰ μποροῦσε κανεὶς νὰ τίς ὀνομάσει *ἀξιώματα*. Ἐδῶ ἡ *διατύπωση* πού ξεπερνάει τὴν ἀπλή ἐννοια πραγματοποιεῖται μὲ τὴν *π ρ ο φ ο ρ ι κ ῆ* πρότασις. Τὸ *π ρ α γ μ α τ ι κ ὸ* ὅμως *ἀξίωμα*, ἢ *π ρ α γ μ α τ ι κ ῆ* ἀπόφανση εἶναι τὸ *ν ὀ η μ ᾶ* του: ἓνα *λεκτὸν*. Μὲ ἀνάλογο τρόπο διαλύονται καὶ

ὅλες οἱ ἄλλες φαινομενικά ἄλυτες δυσκολίες σχετικά μέ τή σημασία τῶν λεκτῶν.

Μ' αὐτήν τήν ἔννοια τοῦ λεκτοῦ, τοῦ ὁποῖου τή σημασία δέν ἀντιλήφθηκαν πολλοί μεταγενέστεροι Στωικοί καί τήν ἐγκατέλειψαν ξανά, πλησιάζει ὁ Χρῦσιππος ἐντυπωσιακά τή σύγχρονη Λογιστική, ὅπως τό ἀντιλήφθηκε καί ὁ Mates, παρ' ὅλες τίς δυσκολίες στίς ὁποῖες ἐμπλέκεται. Ἡ ἔννοια τοῦ λεκτοῦ ἀντιστοιχεῖ ἀκριβῶς στήν ἔννοια τοῦ 'νοήματος' πού τό νισε ὁ Frege, τήν ὁποία διαχώρισε ἐπιμελέστατα ἀπό τήν 'ἐννοια', τή 'σκέψη' καί τή 'σημασία'. Ἡ τυπική Λογική λειτουργεῖ μόνο ὅταν τό 'νόημα' τῶν σημείων καί τῶν συνδέσεων τῶν σημείων, τά ὁποῖα χρησιμοποιεῖ, ἔχει προσδιοριστεῖ καί καταγραφεῖ μέ ἀκρίβεια. Ἐδῶ ἀκριβῶς ὅμως βρίσκεται καί ἡ δυσκολία. Ὁ Lukasiewicz ἐπισημαίνει περήφανα πῶς σ' ὅλους τούς τομεῖς στούς ὁποῖους ἔχει ἐφαρμοστεῖ αὐστηρά ἡ τυπική Λογική, ἔγιναν τεράστιες πρόοδοι καί ἐπιτεύχθηκαν ἀποτελέσματα: σ' ὅλους τούς τομεῖς — τεχνικές ἐγκαταστάσεις, ἀεροπλάνα, ραδιόφωνα, κλπ. — ὅπου πρόκειται γιά ἐφαρμογή μαθηματικῶν καί φυσικῶν νόμων. «Ἀπέτυχαν μόνο οἱ ἀνθρώπινες δραστηριότητες πού δέν εἶχαν στήριγμα σέ μιά πειθαρχία βασισμένη πάνω στή μέθοδο, ἀφοῦ οἱ ἐπιστῆμες τοῦ ἀνθρώπου συνήθως δέν εἶναι ἔτσι θεμελιωμένες. Οἱ ἄνθρωποι ἀπέτυχαν νά ἐλέγξουν ἀποτελεσματικά καί νά βάλουν σέ λογική καί λυσιτελή τάξη τά οἰκονομικά καί τά κοινωνικά φαινόμενα». Τό συμπέρασμα πού βγάζει ἀπ' αὐτό εἶναι ὅτι καί σ' αὐτούς τούς τομεῖς θά πρέπει νά ἐφαρμοστεῖ συστηματικά ἡ μέθοδος τῆς τυπικῆς Λογικῆς. Ἀκριβῶς ἐδῶ ὅμως ἔγκειται ἡ δυσκολία. Δέν εἶναι τόσο εὐκόλο νά προσδιοριστοῦν μέ ἀκρίβεια τά λεκτά σ' αὐτόν τόν τομέα, ὅπως στόν τομέα τῆς φυσικῆς καί τῆς τεχνολογίας. Μ' αὐτό μποροῦμε ν' ἀσχοληθοῦμε ἀργότερα.

Ἐδῶ εἶναι ἀπαραίτητο νά ἀσχοληθοῦμε πρῶτα μέ τή θεωρία τοῦ Χρῦσιππου στίς λεπτομέρειές της. Ἡ θεωρία γιά τά λεκτά διευρύνεται πρὸς δύο πλευρές. Τά ἀξιώματα ἢ ἀποφάνσεις, τῶν ὁποίων τό νόημα εἶναι ἓνα λεκτόν, ἀποτελοῦνται ἀπό λέξεις διαφόρων εἰδῶν ἀπό τίς ὁποῖες ἡ καθεμιᾶ ἔχει κι ἓνα 'νόημα', πού κατά συνέπεια εἶναι ἐπίσης ἓνα εἶδος λεκτοῦ, ἀλλά ἀτελής. Ἐτσι δημιουργεῖται ἡ θεωρία γιά τά διάφορα εἶδη τοῦ ἐλλιποῦς λεκτοῦ, ὅπου πάλι ὑποδιαιροῦνται οἱ διάφοροι τύποι τῶν λέξεων, δηλαδή ὀνόματα, ὅπως Διογένης, Σωκράτης, προσηγορίαι, ὅπως ἄνθρωπος, ἵππος, κλπ. Ἀπό τήν ἄλλη πλευρά δέν ἔχουν μόνο τά ἀξιώματα νόημα, ἀλλά καί οἱ ἐρωτήσεις, οἱ διαταγές, οἱ εὐχές, κλπ. Ἐτσι θά πρέπει κατά συνέπεια νά ἀντιστοιχοῦν καί σ' αὐτές λεκτά.

Ἡ ἔμφαση τῆς θεωρίας ὥστόσο βρίσκεται φυσικά στά ἀξιώματα. Αὐτά ὑποδιαιροῦνται σέ ἀπλᾶ καί σέ οὐχ ἀπλᾶ, τά ὁποῖα ὁ Mates κατά περίεργο τρόπο ὀνομάζει 'molecular' [μοριακά].

Τὰ ἀπλά χωρίζονται σέ *ὠρισμένα*, *ἀόριστα* καί *μέσα*, αὐτά δηλαδή πού βρίσκονται μεταξύ ὀρισμένων καί ἀορίστων. Ὀρισμένη εἶναι ἡ ἀπόφανση ὅταν ὑποδεικνύει ἓνα συγκεκριμένο ἀντικείμενο: 'αὐτός τρέχει', ἀόριστη εἶναι ὅταν π.χ. λέγεται: 'κάποιος τρέχει'. Ὁ χαρακτηρισμός μ' ἓνα ὄνομα θεωρεῖται 'μέσο': 'ὁ Σωκράτης τρέχει'. Αὐτό φαίνεται περίεργο. Ὁ Χρῦσιππος δίνει μιὰ ἐπίσης περίεργη ἐξήγηση. Ἡ ἀόριστη ἀπόφανση μπορεῖ νά εἶναι ἀληθινή μόνο ὅταν ὑπάρχει κάποιος γιά τόν ὁποῖο ἡ ἀντίστοιχη ὀρισμένη ἀληθεύει. Μπορεῖ τώρα νά πεῖ κανεῖς 'ὁ Δίων εἶναι νεκρός'. Αὐτή ἡ ἀπόφανση ὅμως δέν εἶναι αὐστηρά ἀληθής. Γιατί ἂν ὁ Δίων εἶναι νεκρός, τότε δέν ὑπάρχει πλέον, καί γιά κάτι πού δέν ὑπάρχει δέν μπορεῖ νά λεχθεῖ καμιὰ ἀληθής ἀπόφανση. Μπορεῖ κανεῖς νά συσχετίσει τό χαρακτηρισμό τοῦ ὀνόματος, ὡς ἓνα 'μέσο' μεταξύ ὀρισμένου καί ἀόριστου, καί μέ τόν Frege, ὁ ὁποῖος ἀναρωτιέται σέ τί ἀλήθεια στηρίζεται ἡ ταύτιση μέ ἓνα ὄνομα, ἀφοῦ κανένας δέν γνωρίζει ἀπόλυτα ἓνα ἄτομο. Πῶς λοιπόν θά προσδιοριστεῖ ὁ Ἀριστοτέλης; Ὡς ὁ παιδαγωγός τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου ἢ ὡς ὁ σημαντικότερος μαθητής τοῦ Πλάτωνος, ἢ ὡς ὁ συγγραφέας ὀρισμένων συγγραμμάτων;

Οἱ μὴ ἀπλές ἀποφάνσεις χρειάζονται ἓνα *σύνδεσμο* πού νά συνδέει ἢ νά συνενώνει τά μέρη τους. Τά σπουδαιότερα (πού ἐμφανίζονται στά πέντε ἀφ' ἑαυτῶν προφανῆ [selbstevident] σχήματα) εἶναι τό *συνημμένον*: 'ἂν (τότε)', τό *συμπεπλεγμένον*: 'καί', καί τό *διεζευγμένον*: 'ἢ'. Αὐτό στόν Χρῦσιππο σημαίνει πάντα τήν πλήρη διάζευξη πού δέν ἐπιτρέπει καμιὰ ἄλλη ἐκδοχή. Ἡ περιεκτική [inclusive] διάζευξη ὀνομάζεται μέ τό σύγχρονο πνεῦμα *παραδιεζευγμένον* ἢ *ψευδοδιάζευξη*.

Ἀποφασιστική σημασία ἔχει ἡ σχέση τῆς ἀπόφανσης μέ τούς χαρακτηῖρες 'ἀληθές' καί 'ψευδές'. Ἡ ἀπόφανση (*ἀξιῶμα*) χαρακτηρίζεται ὡς αὐτό ἀκριβῶς πού ἢ εἶναι ἀληθές ἢ εἶναι ψευδές. Ἐδῶ πάλι παίζει ἓνα ρόλο ἡ σχέση μεταξύ σκέψεων καί ἀποφάνσεων. Μιὰ παράσταση εἶναι 'ἀληθής' μόνον ὅταν εἶναι ἀληθής μιὰ ἀπόφανση πού τήν περιγράφει σωστά. Ἄν ἐγώ ἔχω τήν παράσταση πῶς εἶναι μέρα, καί ἡ ἀπόφανση 'εἶναι μέρα' εἶναι σωστή (ἐπειδή εἶναι πράγματι μέρα), τότε ἡ παράστασή μου εἶναι ἀληθής. Ἄν ὅμως ἐγώ ἔχω τήν παράσταση πῶς μιὰ ράβδος βυθισμένη στό νερό εἶναι σπασμένη, τότε ἡ παράστασή μου δέν εἶναι ἀληθής ἐπειδή ἡ ἀπόφανση 'ἡ ράβδος εἶναι σπασμένη' δέν εἶναι ἀληθής.

Σέ σχέση μ' αὐτά ὁ Χρῦσιππος ἔκανε ἀκόμη ὀρισμένες διακρίσεις. Ἡ εἰκόνα τῆς Ἡλέκτρας, πού ὁ Ὀρέστης νομίζει πῶς βλέπει μέσα στήν παραφροσύνη του, εἶναι κατά τόν Χρῦσιππο ἐξίσου ἀληθής καί μὴ ἀληθής: ἀληθής ἐπειδή αὐτή ὡς ἀπὸ *ὑπάρχοντος προσέπιπτε*, μὴ ἀληθής στό βαθμό πού τοῦ φανερόνεται ὡς Ἐρινυά. Τό ἴδιο ἰσχύει καί ὅταν κάποιος ἐμφανί-

ζεται (μέ την ἀληθινή του μορφή) στό ὄνειρο κάποιου ἄλλου. Κι ἐδῶ ἡ ἀντίρρηση τοῦ Mates πάλι δέν εἶναι ἐντελῶς σωστή, ὅταν ἰσχυρίζεται ὅτι τό ἴδιο μπορεῖ νά λεχθεῖ πολύ περισσότερο γιά τή σπασμένη ράβδο στό νερό, ἀφοῦ αὐτή ἀποτελεῖ πραγματικά τήν αἰτία τῆς παράστασης. Ἔτσι ὅμως ξεφεύγουμε ἀπό τό νόημα. Προφανῶς ἡ ἔμμομη ἰδέα τοῦ Ὁρέστη εἶναι κατά κάποιον τρόπο ἀληθινή γιά τό λόγο ὅτι ἡ Ἡλέκτρα τοῦ παρουσιάζεται στήν ἀληθινή της μορφή, ἔτσι ὥστε ἀπό μιά ἀποψη ἡ ἀπόφανση 'αὐτή εἶναι ἡ Ἡλέκτρα' νά εἶναι σωστή. Τό ἴδιο καί γιά τόν Δίωνα πού ἐμφανίζεται στό ὄνειρο. Ἀντίθετα ἡ ράβδος στό νερό, πού δημιουργεῖ ἄμεσα τήν παράσταση, δέν ἐμφανίζεται στήν 'ἀληθινή' της μορφή. Γι' αὐτό εἶναι καί συνεπές πού αὐτή ἡ περίπτωση διαχωρίζεται ἀπό τήν περίπτωση τῆς Ἡλέκτρας καί τῆς ἐμφάνισης τοῦ Δίωνα στό ὄνειρο.

Περίεργος φαίνεται ἐπίσης ὁ ἰσχυρισμός ὅτι οἱ γενικές ἔννοιες, ὅπως 'ἄνθρωπος', 'ζῷο' καί τά παρόμοια, δέν εἶναι οὔτε ἀληθινές οὔτε λαθεμένες, ὅπως κι ὁ ἰσχυρισμός ὅτι ἡ 'ἀλήθεια' σέ ἀντίθεση μέ τό 'ἀληθές', πού ὡς λεκτὸν εἶναι ἀσώματο, εἶναι σωματική. Ἴσως ὅμως νά ἐξηγοῦνται αὐτά ἀμοιβαῖα, ὡς ἕναν ὀρισμένο βαθμό, ἂν λάβει κανεῖς ὑπόψη ὅτι κατά τόν καθορισμό 'ἀληθές' ἔχουμε πάντα νά κάνουμε μέ τήν ἐπαληθευσιμότητα ὡς πρὸς μιά ὀρισμένη κατάσταση πραγμάτων. Μιά παράσταση (*φαντασία*) ποτέ δέν εἶναι καθαυτήν ἀληθής· ἡ ιδιότητα αὐτή μέ τήν πιό στενή της σημασία μπορεῖ νά ἀποδοθεῖ μόνο σέ μιά ἀπόφανση. Μπορεῖ ὅμως νά χαρακτηριστεῖ ὡς ἀληθής, μέ παράγωγη σημασία, ὅταν εἶναι δυνατόν νά ἐπαληθευτεῖ μιά σχετική μ' αὐτήν ἀπόφανση μέ βάση μιά κατάσταση πραγμάτων. Οἱ γενικές ἔννοιες βρίσκονται πολύ μακριά ἀπό συγκεκριμένες καταστάσεις πραγμάτων γιά νά μποροῦν νά ἐπαληθευτοῦν μέ αὐτό τόν τρόπο. Ἡ ἀλήθεια εἶναι τό σύνολο ὅλων τῶν (σ' αὐτή τήν παράγωγη σημασία) 'ἀληθῶν' παραστάσεων. Οἱ παραστάσεις εἶναι σωματικές, ὅπως καί ἡ ψυχὴ μέσα στήν ὁποία βρίσκονται.

Ὁ Mates δικαιολογημένα ἐπισημαίνει πῶς αὐτός ὁ ἀύστηρός διαχωρισμός μεταξύ τῆς 'ἀλήθειας' — ὡς κατάστασης τῆς ψυχῆς ἡ ὁποία κατέχει ἢ ἔχει μέσα της γνώση καί ἀλήθεια — καί τοῦ 'ἀληθοῦς' — ὡς ποιότητας ἡ ὁποία, ἀύστηρά, μπορεῖ νά ἀποδοθεῖ μόνο σέ μιά ἀπόφανση, σέ ἕνα ἀξίωμα — χρησιμοποιήθηκε ἀπό τόν Χρῦσιππο γιά νά ἐπιτύχει ἠθικούς διαχωρισμούς. Ἐνας σοφός καί ἕνας ἀγαθὸς ἀνὴρ κατέχει πάντα τήν ἀλήθεια. Παρ' ὅλα αὐτά μπορεῖ γιά βάσιμους λόγους νά πεῖ κάτι πού δέν εἶναι 'ἀληθές'. Ἀντίθετα ἕνας κακὸς ἄνθρωπος μπορεῖ νά πεῖ κάτι πού νά εἶναι ἀντικειμενικά ἀληθές. Ποτέ ὅμως δέν κατέχει τήν ἀλήθεια. Μ' αὐτήν τήν ἠθική ἐφαρμογὴ τῆς Λογικῆς ὁ Χρῦσιππος ἀπομακρύνεται στόν μεγαλύτερο βαθμό ἀπό τή Λογικὴ τοῦ Gottlob Frege καί τοῦ Lukasiewicz.

Στό επόμενο κεφάλαιο ο Mates αναλύει τις στωικές έννοιες της δυνατότητας και της αναγκαιότητας και τη σχέση μεταξύ τους. Κι έδω καταφέρει να διαλευκάνει απόλυτα μιά σύγχυση στη μαρτυρία του Βοηθίου. Αντίθετα δεν κατορθώνει να διευκρινίσει τό περιβόητο επιχείρημα του Διοδώρου Κρόνου, πού ονομάστηκε *κυριεύων*, καθώς και τό νόημα της Λογικής του Διοδώρου. Διορθώνει όμως λαθεμένες μεταφράσεις πού έκαναν ο G. R. Bury και ο Philip de Lacy σέ σημεία βασικής σημασίας του Σέξτου του Εμπειρικού, και διευκρινίζει έτσι σχεδόν ολοκληρωτικά τήν έννοια του *συνημμένου* του Χρυσίππου.

Στό τέλος ο Mates στρέφεται δικαιολογημένα ενάντια σ' έναν τρόπο να γράφεται ή ιστορία της Λογικής, ο οποίος χαρακτηρίζεται από τήν πεποίθηση ότι οι γνώσεις πού αποκτήσαμε χάρη στον Lukasiewicz, σχετικά μέ τή στωική Λογική, μās επιβάλλουν από τώρα και στό εξής να εγκωμιάζουμε τή στωική Λογική και να καταδικάζουμε τήν άριστοτελική, όπως προηγουμένως ο Prantl και οι διάδοχοί του εξυμνούσαν τήν άριστοτελική και καταδίκαζαν τή στωική Λογική. Στρέφεται επίσης ενάντια σέ κάθε προσπάθεια κατασκευής μιās ευθύγραμμης πορείας της ιστορίας της Λογικής και επισημαίνει πόσα ιστορικά και αντικειμενικά προβλήματα πρέπει ακόμη να λυθούν.

Η σύντομη επισκόπηση του βιβλίου του Mates προσπάθησε να δείξει πόσο δικαιολογημένη είναι αυτή ή κρίση, και ταυτόχρονα να δείξει πώς ο Mates από τή μιά πρόσφερε μεγάλες υπηρεσίες στην καλύτερη κατανόηση της Λογικής του Χρυσίππου, από τήν άλλη όμως όχι μόνο άφησε, κατά γενική άποδοχή, πολλά προβλήματα άνοιχτά, αλλά και μερικές από τί έρμηνειές του, καμιά φορά μάλιστα και κάποια πληροφορία ούσίας πε βρίσκουμε σ' αυτόν, δεν είναι σωστές, έτσι ώστε τό πολύ αξιόλογο βιβλί του να χρειάζεται έλεγχο. Από αυτό τό σημείο ξεκινάει τό βιβλί του Ν Frede, πού κρίνεται έδω. Για τήν κατανόησή του όμως ήταν άπαραίτητο να ασχοληθούμε και μέ τό προηγούμενο.

Τό βιβλί αυτό προϋποθέτει τις έργασίες του Lukasiewicz για τήν αρχαία και ειδικά για τή στωική Λογική, τό βιβλί του Β. Mates, και τό βιβλί τω Martha και William Kneale *The Development of Logic*, πού κυκλοφόρησ ένα χρόνο μετά τό βιβλί του Mates και προσπαθεί να διευκρινίσει περισσότερο τά προβλήματα πού άφέθηκαν άνοιχτά ή πού ή επεξεργασία τους έμεινε ανεπαρκής. Γι' αυτό και δεν μπορεί να γίνει κατανοητό χωρίς τή γνώση αυτών των προηγούμενων.

Ο συγγραφέας αρχίζει μέ τό έρώτημα, μέ ποιά έννοια μπορεί να γίνεται λόγος για τήν στωική Λογική, και κάνει κατόπιν δύο διαπιστώσεις: 1. ότι μέσα στη Στωική Σχολή ή αίρεση υπήρξαν μεγαλύτερες διαφωνίες σχετικά

μέ λογικά ἐρωτήματα ἀπό ὅ,τι στήν Περιπατητική Σχολή, καί ἐπίσης ὅτι δέν μπορεῖ νά διαπιστωθεῖ μιά συνεχῆς ἐξέλιξη τῆς ἐπεξεργασίας λογικῶν ἐρωτημάτων στούς Στωικούς. Γι' αὐτό καί δέν μπορεῖ κανεῖς νά μιλάει γιά στωική Λογική, ἀλλά μόνο γιά τή Λογική ἐπιμέρους Στωικῶν ἢ ομάδων Στωικῶν.

2. "Ὅτι αὐτό πού 'ἐμεῖς' μποροῦμε νά χαρακτηρίσουμε ὡς Λογική (δηλαδή αὐτό πού σήμερα συνήθως ἐννοεῖται μέ τόν ὄρο Λογική) "ἀποτελεῖ μόνον ἓνα τμήμα, καί μάλιστα οὔτε κἀν ἓνα τμήμα πού νά τό ἔχουν ὀριοθετήσει οἱ ἴδιοι οἱ Στωικοί, ἐκείνης τῆς ἐπιστήμης στήν ὁποία οἱ Στωικοί ἔδιναν αὐτό ἀκριβῶς τό ὄνομα". Στό σημεῖο αὐτό θά ἦταν ἴσως σκόπιμο νά ἐπισημάνουμε πῶς ὁ ὄρος 'ἡ Λογική' δέν παρουσιάζεται ποτέ στήν ἀρχαιότητα καί ὅτι ἡ λέξη τὸ λογικόν, ὅπως σωστά παρατηρεῖ ὁ Frede, περιέκλειε αὐτό πού 'ἐμεῖς' ὀνομάζουμε Λογική, ὄχι μόνο τή γνωσιολογία, τή γραμματική καί τή ρητορική, ἀλλά καί δηλώνει ἓνα ἀπό τά τρία μέρη στά ὁποία οἱ Στωικοί χῶριζαν ὀλόκληρη τή φιλοσοφία, καί μάλιστα ἐκεῖνο πού αὐτοί θεωροῦσαν σάν 'σκελετό' τῆς. Μέ τόν τρόπο αὐτό, ὁ ἀναγνώστης ἀποφεύγει τό πρόβλημα πού δημιουργεῖται ἀπό τό ὅτι ὁ ὄρος 'στωική Λογική' χρησιμοποιεῖται συχνά μέ δύο ἐντελῶς διαφορετικές σημασίες: στόν Κικέρωνα π.χ., γιά τόν ὁποῖο λέγεται ὅτι στό σύγγραμμά του *Academica posteriora* ἀπέδωσε στόν Στωικό Ζήνωννα "νέες ἀπόψεις κυρίως στή Λογική", ἡ λέξη 'Λογική' δέν ἐμφανίζεται καθόλου, ἀλλά γίνεται λόγος γιά "tertia illa pars philosophiae, quae erat in ratione et disserendo".

Στόν Πλάτωνα τὸ λογικόν σημαίνει κάτι τό ἐντελῶς διαφορετικό· καί ἂν ὁ Σέξτος ὁ Ἐμπειρικός σ' ἓνα σημεῖο λέει πῶς ὁ Πλάτων ἔκανε τήν τριχοτόμηση τῆς φιλοσοφίας, τήν ὁποία ἀναφέραμε, μόνο *δυνάμει*, ἐνῶ ὁ Ξενοκράτης καί οἱ Περιπατητικοί *ῥητότατα*, τότε αὐτό, τουλάχιστον γιά τόν Ἄριστοτέλη, ἀλλά, στό μέτρο πού μπορεῖ νά διαπιστωθεῖ, καί γιά τόν μαθητή του Θεόφραστο, ἀποτελεῖ μιά τρομερή ἀπλούστευση.

Ἐν ὄψει τῶν ἀοριστιῶν αὐτῶν ὁ Frede περιορίζει τό βασικό ἀντικείμενο τοῦ συγγράμματός του σ' ἐκεῖνο τό τμήμα τῆς στωικῆς 'διαλεκτικῆς' ἢ τῆς 'διαλεκτικῆς' τοῦ Χρυσίππου, ἡ ὁποία ἀσχολεῖται μέ τά *ἀξιώματα*, δηλαδή μέ τή θεωρία τῶν σχημάτων καί τῶν ὄρων ἀληθείας τῶν ἀποφάνσεων καθώς καί μέ τήν ἐγκυρότητα τῶν συμπερασμῶν. Ἀκόμη ὅμως καί στή συζήτηση πού ἀκολουθεῖ γιά τήν ἐξέλιξη τῆς στωικῆς 'Λογικῆς' ἀπό τόν ἰδρυτή τῆς Στοῦς Ζήνωννα, ὡς τόν Κλεάνθη καί ὡς τόν Χρυσίππο, καί γιά τήν πιθανή ἐπίδραση πού μπορεῖ νά εἶχε ἡ 'μεγαρική Λογική' σ' αὐτήν τήν ἐξέλιξη, ἡ ἀοριστία τῆς χρησιμοποίησης τῆς λέξης 'Λογική' γίνεται ἐνοχλητικά αἰσθητή.

Γιά τούς Μεγαρικούς ξέρουμε πῶς ὀνομάζονταν 'Διαλεκτικοί', ἀλλά καί "Ἐριστικοί", καί πῶς διέπρεψαν στή διατύπωση καί στήν ὑπεράσπιση παρά-

δοξων ἰσχυρισμῶν. Σ' αὐτούς ἀνήκει ὁ διάσημος 'Ψεύτης' ἢ ὁ ἰσχυρισμός τοῦ Στίλπωνα, ὅτι τὰ λαχανικά πού βρίσκονται μπροστά του δέν εἶναι λαχανικά. Γιατί τὰ λαχανικά ὑπῆρχαν ἤδη πρὶν ἀπό ἑκατό χρόνια, ἐνῶ αὐτά πού εἶναι μπροστά του ὄχι. Ἰδιαίτερα διάσημος ὅμως ὑπῆρξε ὁ ἀποκαλούμενος *κοριεύων* τοῦ Διοδώρου Κρόνου, κατά τόν ὁποῖο ἤδη σήμερα εἶναι ἀπόλυτα σίγουρο τί θά συμβεῖ αὔριο. "Γιατί ἂν αὔριο γίνει κάποια ναυμαχία, τότε σήμερα κιόλας ἀληθεύει πῶς αὐτή θά γίνει αὔριο. Ἄπό ἕναν ἀληθινό ἰσχυρισμό ὅμως δέν μπορεῖ νά βγεῖ κάτι ψευδές. Συνεπῶς αὐτό εἶναι ἤδη σήμερα προσδιορισμένο." Τό ἴδιο ἰσχύει καί γιά τήν περίπτωση πού δέν θά γίνει ναυμαχία. Περισσότερες πληροφορίες μᾶς δίνει μόνο μιά μικρή ὑποσημείωση στόν Διογένη Λαέρτιο, κατά τήν ὁποία ὁ Κλεινόμαχος, ἕνας μαθητής τοῦ ἰδρυτῆ τῆς Σχολῆς Εὐκλείδη τοῦ Μεγαρικοῦ, ἔγραψε *περὶ ἀξιωματίων καὶ κατηγορημάτων καὶ τῶν τοιούτων*, δηλαδή μιά θεωρητική πραγματεία γιά 'ἀποφάνσεις' μ' αὐτήν λέγεται πῶς ἀσχολήθηκε ὁ Κλεάνθης. Περισσότερα ὅμως δέν μποροῦν νά διαπιστωθοῦν μέ βεβαιότητα.

Στό ἐπόμενο κεφάλαιο ὁ συγγραφέας ἀρχίζει νά ἀσχολεῖται μέ συγκεκριμένα ἐρωτήματα ἀπό αὐτόν τόν στενότερο, ὀριοθετημένον ἀπό τόν ἴδιο, τομέα τῆς στωικῆς-χρυσιπικῆς Λογικῆς. Ἡ πρώτη ἐρευνα ἀφορᾷ τήν καταγωγή καί τή σημασία τοῦ βασικοῦ στή χρυσιπικὴ Διαλεκτικὴ ὄρου *ἀξίωμα*. Τό ὅτι ὁ Μεγαρικός Κλεινόμαχος, κατά τίς πληροφορίες τοῦ Διογένη Λαερτίου, ἔγραψε πρῶτος γιά *ἀξιώματα καὶ κατηγορεύματα*, δέν σημαίνει φυσικά ὅτι ἀνακάλυψε αὐτός τή λέξη, ἀλλά μᾶλλον τό ἀντίθετο. Ἡ λέξη προέρχεται ἀπό τό *ἀξιόσθαι* = 'ἐκτιμῶ', καί μᾶλλον μέ τή σημασία 'ἐκτιμῶ ἂν αὐτό ἢ ἐκεῖνο εἶναι ἔτσι'. Πάντως ἡ λέξη χρησιμοποιήθηκε ἀπό τόν Ἀριστοτέλη μέ αὐτή τήν ἔννοια. Κατά περίεργο τρόπο ὁ Frede ἀναφέρει μόνο τό σημεῖο ἀπό τὰ *Τοπικά* τοῦ Ἀριστοτέλη, στά ὁποῖα αὐτός τή χρησιμοποιεῖ μ' αὐτήν τή γενικότερη σημασία της, ὄχι ὅμως τό σημεῖο στά *Ἀναλυτικά Ὑστερα* 2, 72a, 16 (πρβλ. καί *Τοπικά* IX, 1, 155b, 15) ὅπου τό *ἀξίωμα* χαρακτηρίζεται ὡς *θέσις, ἣν ἀνάγκη ἔχειν τὸν μαθησόμενόν τι*. Ἐτσι ἡ σημασία τῆς λέξης *ἀξίωμα* πλησιάζει τή σημασία πού ἔχει στά σύγχρονα μαθηματικά καί στής ὁποίας τή θέση ὁ Εὐκλείδης χρησιμοποιεῖ τήν *κοινήν ἔννοια*.

Ὁ Frede προσπαθεῖ κατόπιν νά διευκρινίσει κυρίως τή σημασία τῶν χρυσιπικῶν ὀρισμῶν τοῦ *ἀξιώματος* ὡς *λεκτὸν αὐτοτελές ἀποφαντὸν ὅσον ἐφ' ἑαυτῷ καὶ ἀξίωμα ἐστὶν τὸ ἀποφαντὸν ἢ καταφαντὸν ὅσον ἐφ' ἑαυτῷ*. Ἡ λέξη *ἀποφαντὸν* σ' αὐτούς τούς ὀρισμούς μεταφράστηκε ἀπό μιά σειρά σύγχρονων Λογικῶν, ὅπως ὁ Bochenski καί ὁ Hicks, ὡς αὐτό πού μποροῦμε νά 'ἀρνηθοῦμε' [verneinbar], ἐπειδὴ, ὅπως ἀναμφισβήτητα σωστά ὑποθέτει

ὁ Frede, μετά ἀπό τόν πρῶτο ἀπό τούς ὀρισμούς πού ἀναφέρθηκαν, ἀκολουθεῖ στόν Διογένη Λαέρτιο σχεδόν ἄμεσα ἢ πληροφορία: *ὠνόμασται τὸ ἀξίωμα ἀπό τοῦ ἀξιοῦσθαι ἢ ἀθετεῖσθαι*, καί παρακάτω: *ἀξίωμα μὲν γὰρ ἐστίν. . . ὅπερ ἢ ἀληθές ἐστίν ἢ ψεῦδος*. Ὁ Frede ὥστόσο ἀντιτίθεται δικαιολογημένα σ' αὐτήν τή μετάφραση καί δηλώνει ὅτι *ἀποφαντὸν* δέν μπορεῖ νά σημαίνει 'ἀρνούμενο' [verneinend]. Ὅτι αὐτό εἶναι ἔτσι, λέει ὁ Frede, θά μπορούσε ἤδη νά τό δεῖ κανεῖς ἀπό τό ἐνδιάμεσο τμήμα *ὃ λέγοντες ἀποφαινόμεθα*, πού παραλείφθηκε στό δεύτερο χωρίο τοῦ Διογένη Λαερτίου. Παρ' ὅλα αὐτά τοῦ φαίνεται περίεργη ἢ σύνδεση *ἀπόφανσις-κατάφανσις*, ἐφόσον, ὅπως σωστά ὑποθέτει, οἱ δύο ἐκφράσεις ἔχουν θετική σημασία. Γι' αὐτό ἴσως δέν εἶναι ἐντελῶς περιττό νά λεχθεῖ κάτι ἀκόμα γιά τή γλωσσική πλευρά τῶν ἐκφράσεων. Κανένας δέν μπορεῖ νά ἀμφισβητήσῃ πῶς *κατάφανσις* σημαίνει *κατάφαση* καί *ἀπόφανσις* ἄρνηση, καί ὅτι στίς δύο αὐτές ἐκφράσεις τό *κατά* ἐκφράζει τήν *κατάφαση* καί τό *ἀπό* τήν ἄρνηση. Ἐτσι φαίνεται πολύ περίεργο πού αὐτό δέν ἰσχύει στήν περίπτωση τῆς *καταφάνσεως* καί τῆς *ἀποφάνσεως*, καί μάλιστα ἀκόμη πῶς περίεργο ἂν αὐτές οἱ δύο ἐκφράσεις πρέπει νά θεωρηθοῦν συνώνυμες. Θά πρέπει ὥστόσο νά ξεκινήσει κανεῖς ἀπό τή σημασία τῶν δύο προθέσεων καί τοῦ μεγάλου ρόλου πού παίζουν οἱ ἀναλογίες στή γλώσσα. *Κατάφανσις* σημαίνει συναίνεση [Zustimmung]. Καί ἐδῶ τό *κατά* ἀποτελεῖ ἐπιβεβαιωτική κατάνευση. Τό *ἀπό* ἀντίθετα σημαίνει: 'ἀπομάκρυνση', δηλαδή ἄρνηση. Τό *ἀπό* ὅμως ἐμφανίζεται καί στή λέξη *ἀποδείξις*, μιά λέξη πού ἀναμφισβήτητα ἔχει καταφατική σημασία. Ἡ πρωταρχική σημασία τοῦ *ἀποδείκνυσθαι*, ὅπως μπορεῖ νά δείξει κανεῖς εὐκολα μέ βάση τόν Ἀριστοτέλη, ἀποδίδεται [στά γερμανικά] καλύτερα μέ τή λέξη 'a u f weisen' παρά μέ τή λέξη b e weisen. Ἐδῶ τό *ἀπό* ἔχει τή σημασία πού ἀντιστοιχεῖ στό [γερμανικό] A u f-decken, ἢ ὁποῖα φαίνεται ἀκόμη περισσότερο στή λέξη *ἀποκαλύπτειν*, πού προφανῶς σημαίνει μιά 'ἀπομάκρυνση' τοῦ καλύμματος. Ἐτσι ἡ πρόθεση *ἀπό* = 'μακριά' μπορεῖ νά πάρει ὡς συνθετικό σέ διάφορες λέξεις ἀντίθετες σημασίες. Ἐνδιαφέρον εἶναι ὅτι αὐτό στά γερμανικά ἔχει τό ἀνάλογό του στίς ἀντίθετες σημασίες τῆς λέξης 'aufheben' (αἶρω): ἀπομακρύνω καί διατηρῶ [a u f-bewahren], μέ τίς ὁποῖες ὁ Hegel, ὅπως ξέρουμε, συνέδεσε τίς ἰδιότυπες φιλοσοφικές του θεωρίες.

Παρ' ὅλο πού ἡ κατανόηση τοῦ τμήματος τοῦ βιβλίου πού πραγματεύεται τό *ἀξίωμα* ὡς *ἀποφαντὸν* καί *καταφαντὸν* ἐμποδίζεται σέ μεγάλο βαθμό ἀπό τό γεγονός ὅτι ὁ συγγραφέας κάνει τήν ἀνάλυση μέ τή βοήθεια γερμανικῶν ἐκφράσεων, τῶν ὁποίων οἱ ἀντίστοιχες ἑλληνικές δέν ἀναφέρονται καί προσδιορίζονται δύσκολα, τά ἐπόμενα κεφάλαια εἶναι πυκνότερα καί γενικά ὁ ἀναγνώστης ἔχει κάθε βοήθεια πού εἶναι ἀπαραίτητη γιά τήν κατανόησή τους. Αὐτό ἰσχύει γιά τά κεφάλαια τά σχετικά μέ τίς 'περιστασιακές

ἀποφάνσεις', τῶν ὁποίων ἡ τιμὴ ἀληθείας μπορεῖ νὰ ἀλλάξει, ἐπειδὴ περιέχουν χρονικούς καὶ τοπικούς προσδιορισμούς πού ἰσχύουν μόνο γιὰ μιὰ ὀρισμένη χρονική περίοδο. Ὡστόσο, ὅλες οἱ ἀποφάνσεις πού περιέχουν ἕναν χρονικό προσδιορισμό δέν ἔχουν μεταβαλλόμενη τιμὴ ἀληθείας. Ἡ ἀπόφανση: "ἔγινε μιὰ ναυμαχία" δέν μπορεῖ, ἂν κάποτε ὑπῆρξε ἀληθής, νὰ γίνει ποτέ μή ἀληθής. Ἐνῶ ἡ ἀπόφανση "αὔριο θά γίνει ναυμαχία", ἀκόμη κι ἂν ἦταν σήμερα ἀληθής καὶ ἡ ναυμαχία ἔγινε, δέν μπορεῖ πιά νὰ εἶναι ἀληθής, ἐπειδὴ τὸ 'αὔριο' σημαίνει τώρα πιά μιὰν ἄλλη μέρα. Ἐδῶ θά μπορούσε μάλιστα νὰ ἀναφέρει κανεὶς τὸ γνωστὸ ἄστεϊο τῶν ἰταλῶν κουρέων: "oggi si raga, domani non si raga niente".

Πολύ καλὸ εἶναι ἐπίσης τὸ ἐπόμενο κεφάλαιο τοῦ Frede γιὰ τίς ὀριστικές [definite], ἀόριστες [indefinite] καὶ 'μέσες' ἀποφάνσεις, ὅπου ξεπερνάει αἰσθητὰ τοὺς προκατόχους του. Ὁ Frede δείχνει πὼς ὁ ὀρισμὸς τῶν ὀριστικῶν ἀποφάνσεων ὡς δεικτικῶν δέν πρέπει νὰ νοηθεῖ μόνο κυριολεκτικά, ὅτι δηλαδή σημαίνει σέ κάθε περίπτωση πὼς δείχνει κανεὶς ἕνα συγκεκριμένο ἀντικείμενο, ἀλλὰ ὅτι ἡ πληροφορία τοῦ Γραμματικοῦ Ἀπολλωνίου τοῦ Δυσκόλου, πὼς ἐκτός ἀπὸ τὴν *δειξίω τῆς ὄψεως* ὑπάρχει καὶ μιὰ *δειξίς τοῦ νοῦ*, τὴν ὁποία ὁ ἴδιος ὀνομάζει *ἀναφορά*, πρέπει νὰ θεωρηθεῖ καὶ ὡς μιὰ θέση τοῦ Χρυσίππου. Αὐτὸ συμπεραίνεται ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι ὁ Χρυσίππος δεχόταν, ὅπως λέει ὁ Frede, καὶ ὀριστικές ἀποφάνσεις γιὰ 'ἄσώματα ἀντικείμενα', τὰ ὁποῖα δέν μπορεῖ κανεὶς νὰ δείξει μὲ τὸ δάχτυλο ὅπως θά ἔκανε γιὰ ἕνα συγκεκριμένο ἀντικείμενο. Ἐδῶ βέβαια ἡ πολυπλοκότητα τῆς στωικῆς ὀρολογίας φανερώνεται στό γεγονός ὅτι κατὰ τὴ στωική ἄποψη οἱ ἀρετές, γιὰ τίς ὁποῖες πρόκειται, εἶναι 'σωματικά ἀντικείμενα', τέτοιου εἴδους ὅμως πού δέν μπορεῖ νὰ τίς δείξει κανεὶς μὲ τὸ δάχτυλο ὅπως ἕνα συγκεκριμένο ἀντικείμενο. Ὁ Frede ἐξάγει ἕνα ἄλλο ἐπιχείρημα ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι ὁ Χρυσίππος ἀναιροῦσε ὀρισμένα σοφίσματα μὲ τὴν ἀνάμειξη μιᾶς ὀριστικῆς καὶ μιᾶς ἀόριστης ἀπόφανσης: ἔτσι στήν ἀνάλυση τοῦ σοφίσματος τοῦ Στίλπωνος: "Ὅταν κάποιος βρίσκεται στήν Ἀθήνα, δέν βρίσκεται στή Μυτιλήνη", "ἕνας ἄνθρωπος βρίσκεται στήν Ἀθήνα. Συνεπῶς δέν εἶναι ἕνας ἄνθρωπος στή Μυτιλήνη", ἀξιώνει νὰ ἀντικατασταθεῖ τὸ *ἄνθρωπος* μὲ τὸ *οὗτος* καὶ τὸ *ἐκεῖνος*, τὰ ὁποῖα χαρακτηρίζουν κάποιον συγκεκριμένα, χωρὶς νὰ εἶναι ὡστόσο ἀπαραίτητο νὰ τὸν δείξει κανεὶς μὲ τὸ δάχτυλο.

Ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἐπίσης ἡ θέση πού παίρνει ὁ Frede στό ἐρώτημα γιὰ τὸν Χρυσίππου δέν ἀναγνώριζε τὰ κύρια ὀνόματα ὡς 'ὀριστικούς' χαρακτηρισμούς, ἀλλὰ τὰ κατέτασσε στὰ μέσα. Μερικοὶ ἀρχαῖοι Γραμματικοὶ προβάλλουν σάν λόγο ὅτι τὸ ἴδιο ὄνομα μπορεῖ νὰ χαρακτηρίζει διάφορα πρόσωπα: λ.χ. τὸν μεγαλύτερο στήν ἡλικία (καὶ διάσημο) Σωκράτη καὶ τὸν νεότερο πού ὁ Πλάτων ἀναφέρει μιὰ φορά. Ὁ Frede ἐπισημαίνει ἀντίθετα πὼς ὁ Χρυσίππος ἐξέφρασε τὴ γνώμη ὅτι τὸ ὄνομα χαρακτηρίζει μιὰ *ἰδίαν*

ποιότητα, ἐνῶ ὁ χαρακτηρισμός τοῦ εἴδους μιὰ κοινήν ποιότητα. Ὁ λόγος θά ἦταν τότε ὅτι, γι' αὐτόν πού ἀκούει τό ὄνομα, δέν δηλώνεται μέ αὐτό ὀλόκληρη ἡ οὐσία τοῦ Σωκράτη, ἀλλά μόνο ὅσο αὐτός ἔχει συλλάβει. Ἔτσι ὁ Χρύσιππος θά πλησίαζε τόν Frege.

Στό ἐπόμενο κεφάλαιο γιά τίς μή ἀπλές ἀποφάνσεις, ἡ συνήθεια τοῦ Frege νά χρησιμοποιεῖ τίς γερμανικές μεταφράσεις τῶν ὄρων, ἀντί νά ἀναφέρει ταυτόχρονα τούς ἀντίστοιχους ἑλληνικούς, γίνεται λιγότερο ἐνοχλητικά αἰσθητή, ἐπειδή ὁ Διογένης Λαέρτιος ἀπαριθμεῖ τά διάφορα εἶδη, ἔτσι ὥστε νά εἶναι εὐκόλη ἡ ἀναγνώρισή τους. Ἐδῶ τίθενται κυρίως δύο δύσκολα ἐρωτήματα: 1. σέ ποιό βαθμό τά εἶδη πού ἀναφέρονται στόν Διογένη Λαέρτιο δημιουργήθηκαν ἀπό τόν Χρύσιππο; 2. ἂν καί σέ ποιό βαθμό εἶναι σωστός ὁ ἰσχυρισμός τοῦ Mates καί τῶν Keale, ὅτι οἱ Στωικοί ὄρισαν τά σημαντικότερα εἶδη τῶν μή ἀπλῶν ἀποφάνσεων ὡς συναρτήσεις ἀληθείας. Ὁ Frege δικαιολογημένα παρατηρεῖ πῶς γιά νά ἀπαντήσουμε στήν ἐρώτηση αὐτή εἶναι ἀπαραίτητο νά διαχωριστεῖ ὁ (πρωταρχικός) ὀρισμός ἑνός εἴδους ἀπόφανσης ἀπό τή δήλωση τῶν ἀληθειακῶν προϋποθέσεων γι' αὐτό τό εἶδος. Ἄν ὅμως κάνει κανεῖς αὐτόν τό διαχωρισμό, ἀποδεικνύεται μετά ὅτι ὁ προσδιορισμός τῶν συναρτήσεων ἀληθείας τῶν διαφόρων προτασιακῶν μορφῶν παίζει ἕναν πολύ σημαντικό ρόλο στοῦς Στωικούς καί ἴσως καί στόν Χρύσιππο.

Στή διατύπωση τῶν διαφόρων ἀποτελεσμάτων αὐτῆς τῆς πολύ διεισδυτικῆς καί γόνιμης ἐρευνας θά ἐπιθυμοῦσε ἴσως κανεῖς μιὰ προσεκτικότερη καί ἀκριβέστερη διατύπωση σέ μερικά σημεία. Δέν βρίσκω πουθενά νά ἔχει παραδοθεῖ ὅτι μερικοί Στωικοί προσπάθησαν νά δείξουν πῶς μιὰ ἀπόφανση τοῦ εἴδους "ἂν ὄχι- p , τότε p " εἶναι ἀληθής (σελ. 77). Αὐτό πού λένε εἶναι ὅτι, ὅταν αὐτή προϋποτίθεται ὡς ἀληθής, αὐτό συνεπάγεται: ὄχι- p , πού εἶναι κάτι ἐντελῶς διαφορετικό. Ὁμοία καί στή σελίδα 81, ὅπου λέγεται πῶς ὑπῆρξε συμφωνία ὡς πρός τό ὅτι: "ἂν p , τότε q " εἶναι ἀληθές μόνον ἂν τό p εἶναι ψευδές ὄχι ὅμως τό q . Θά ἔπρεπε ἀντί "μόνον τότε ἀληθές" νά λέγεται τουλάχιστον "καί τότε ἀκόμη ἀληθές", μιὰ καί τό νόημα τοῦ περίεργου ἰσχυρισμοῦ εἶναι ὅτι σημαντική εἶναι ἀποκλειστικά ἡ ὀρθότητα τῆς conclusio.

Τό πιό σημαντικό ἀπ' ὅλα εἶναι τό τελευταῖο μέρος, πού ἀσχολεῖται μέ τούς ἔγκυρους συμπερασμούς καί μέ τή Συλλογιστική. Ἀρχικά ξεκινάει ἀπ' αὐτό πού εἰπώθηκε στήν ἀρχή αὐτῆς τῆς βιβλιοκρισίας σέ συσχετισμό μέ τόν Lukasiewicz γιά τήν ἀναγωγή τῶν Συλλογισμῶν πού κάνει ὁ Χρύσιππος σέ πέντε ἀναπόδεικτους ἀλλά ἀφ' ἑαυτῶν προφανεῖς συμπερασμούς. Ταυτόχρονα συζητοῦνται καί οἱ δυσκολίες πού ἀναφέρθηκαν ἐκεῖ. Κυρίως

ὅμως ἡ μελέτη διευρύνεται μέ τήν προσπάθεια νά δειχτεῖ πῶς μπορεῖ νά κατασκευαστεῖ, ἀπό τίς βάσεις πού ἔβαλε ὁ Χρυσίππος, ἕνα σύστημα τῆς Συλλογιστικῆς πού νά μπορεῖ νά ἔχει ἀξιώσεις πληρότητας, ἐφόσον καί τά πιό σύνθετα ἀλυσιδωτά συμπεράσματα μποροῦν τελικά νά ἀνάγονται στά ἀπλούστατα στοιχεῖα ἀπό τά ὅποια ἀπαρτίζονται. Αὐτό ὁ Frede τό ἀναλύει μ' ἕνα σύστημα σημείων, πού ἐν μέρει ἔχει εἰσαχθεῖ ἀπό τόν Oskar Becker καί δέν ἔχει στήν ἀρχαιότητα κανένα ἄμεσο ἰσοδύναμο.

Ἕνα ἰδιαίτερο πρόβλημα εἶναι ἂν καί πῶς μποροῦν νά ἐνταχθοῦν στό σύστημα τοῦ Χρυσίππου καί οἱ 'ἀπλοί συμπερασμοί', δηλαδή συμπερασμοί τῶν ὁποίων ἡ ἐγκυρότητα δέν ἀμφισβητήθηκε οὔτε ἀπό τόν Χρυσίππο, πού δέν ἔχουν ὅμως τή μορφή πού ἀπαιτεῖ αὐτός. Αὐτό γίνεται, ὅπως ἐκθέτει πειστικά ὁ Frede, μέ τή διαπίστωση πῶς οἱ 'ἀπλοί ἐγκυροί συμπερασμοί' εἶναι συμπερασμοί στούς ὁποίους οἱ ὑποθέσεις, ὅπου βασίζεται ἡ ἐγκυρότητα τους, εἶναι διατυπωμένες ὄχι ρητά, ἢ ὄχι μέ τόν ἀπαραίτητο κατά τήν ἄποψη τοῦ Χρυσίππου τρόπο. Αὐτή ἡ ἀπαραίτητη, κατά τήν ἄποψη τοῦ Χρυσίππου, διατύπωση χαρακτηρίζεται ὡστόσο ἀπό τή χρησιμοποίηση τῶν ἴδιων πάντα ἐκφράσεων στό ἴδιο σημεῖο τῆς ἀπόφανσης, ἔτσι ὥστε νά μπορεῖ κανεῖς νά βλέπει, ἤδη ἀπό τήν ἐξωτερική μορφή τῶν ἀποφάνσεων, γιά ποιό συλλογισμό πρόκειται. Ἔτσι μπορεῖ καί κάποιος, πού ὁ ἴδιος δέν εἶναι γνώστης τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας, νά ἀντιληφθεῖ, ἐφόσον γνωρίζει μόνο αὐτές τίς ἐκφράσεις, τό εἶδος τοῦ συλλογισμοῦ. Αὐτή ἀκριβῶς ἡ τυποποίηση τῆς Λογικῆς ἦταν πού ἔκανε τόν Lukasiewicz νά ἐπαινέσει τόσο τή στωική Λογική.

Ἀξιοσημεῖωτο εἶναι ὅτι ὁ Frede σ' αὐτό ἀκριβῶς τό σημεῖο, ὅπου φαίνεται νά συμφωνεῖ πλήρως μέ τόν Lukasiewicz, ἔρχεται σέ σύγκρουση μαζί του, ἢ ἴσως μόνο φαινομενικά νά ἔρχεται σέ σύγκρουση μαζί του.

Ὁ Frede παραθέτει ἕνα σημεῖο ἀπό τόν Lukasiewicz, ὅπου αὐτός λέει: "Ὁ Ἀλέξανδρος (ὁ Ἀφροδισιεύς) διακηρύσσει πῶς ἡ οὐσία τῶν συλλογισμῶν ἐξαρτᾶται ὄχι ἀπό τίς λέξεις, ἀλλά ἀπό τό νόημά τους. . . Οἱ Στωϊκοί εἶχαν μιᾶ διαμετρικά ἀντίθετη ἄποψη. Θά ἔλεγαν πῶς ἡ οὐσία τοῦ συλλογισμοῦ ἐξαρτᾶται ἀπό τίς λέξεις καί ὄχι ἀπό τά νοήματά τους." Ὁ Frede δηλώνει πῶς αὐτή ἡ διατύπωση εἶναι παραπλανητική. Τώρα βέβαια δέν χωράει καμιᾶ ἀμφιβολία πῶς γιά τόν Χρυσίππο σημασία εἶχε τό 'νόημα'. Κι αὐτό εἶναι τό περίφημο *λεκτόν*, πού βρίσκεται στό ἐπίκεντρο τῆς θεωρίας του καί πού δέν κατανοήθηκε ἀπό τοὺς Ἀριστοτελικούς. Αὐτό δέν διέφυγε ἀπό τήν ἀντίληψη τοῦ Lukasiewicz. Τό νόημα ὅμως δέν μπορεῖ νά μεταδοθεῖ παρά μόνο μέ τόν (προφορικό ἢ γραπτό) λόγο. Γι' αὐτό οἱ Στωϊκοί (καί ὁ Lukasiewicz) θεωροῦσαν τόσο σημαντικό τόν ἀπόλυτο καθορισμό τῶν λέξεων, κατά τή μορφή καί τή θέση τους στήν πρόταση. Ἔτσι ἐπιδίωκαν νά προσδιορίσουν, στό βαθμό πού αὐτό ἦταν δυνατόν, καί τό νόημά τους.

Σέ ποιό βαθμό όμως είναι δυνατόν αυτό; Στην πραγματικότητα ἐδῶ ἔχουμε δύο ἐρωτήματα. Ὁ Lukasiewicz εἶχε τή γνώμη πὼς οἱ ἐπιστῆμες τοῦ ἀνθρώπου βρίσκονται, σέ σχέση μέ τίς φυσικές ἐπιστῆμες, σέ μιά τόσο ἀξιοθρήνητη συγκριτικά κατάσταση, ἐπειδή οἱ ἀρχές τῆς τυπικῆς Λογικῆς δέν ἐφαρμόστηκαν ἀκόμη μέ συνέπεια σ' αὐτές. Ὡς πρὸς αὐτό ἔχει ἐπισημανθεῖ πὼς ἐδῶ ὑπάρχουν καί ἀντικειμενικές αἰτίες, ἐπειδή τὰ ἀντικείμενα τῶν ἐπιστημῶν τοῦ ἀνθρώπου προσδιορίζονται πολύ δυσκολότερα ἀπ' ὅ,τι αὐτά τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν. Ἡ δυνατότητα ἐφαρμογῆς τῆς τυπικῆς Λογικῆς στίς ἐπιστῆμες τοῦ ἀνθρώπου προϋποθέτει τή δημιουργία μιᾶς 'ὀρθογλώσσας', πού πρῶτα ἀπ' ὅλα προσπαθεῖ νά ἐτοιμάσει μέ ἀκριβεῖς ὀρισμούς μονοσημαντα φτιαγμένες ἐκφράσεις γιά τὰ ἀντικείμενα τῶν ἐπιστημῶν τοῦ ἀνθρώπου. Μιά τέτοια προσπάθεια ἔχει γίνει πράγματι τόν τελευταῖο καιρό ἀπό τόν Paul Lorenzen καί τούς μαθητές καί συνεργάτες του.

Τό δεύτερο εἶναι ἡ μονοσημαντότητα τῶν ἰδίων τῶν τύπων. Ὁ Χρύσιππος καί οἱ Στωικοί εἶχαν προσπαθήσει νά τό πετύχουν μέ τήν προσεκτική χρησιμοποίηση καί τήν 'τυποποίηση' λέξεων πού βρῆκαν στήν κοινή γλώσσα. Οἱ σύγχρονοι Λογικοί πιστεύουν πὼς βαδίζουν πιά σίγουρα ἀντικαθιστώντας τίς λέξεις πού ἀντλήθηκαν ἀπό τή γλώσσα μέ καινούρια σύμβολα, πράγμα γιά τό ὁποῖο ἡ σύγχρονη φορμαλιστική Λογική ἔγινε ταυτόχρονα μιά 'συμβολική' Λογική. Ἀλλά καί ἡ συμβολική Λογική δέν παρέχει καμιά ἀπόλυτη ἐξασφάλιση κατά τῆς πλάνης, ἀκόμη καί στή λογική μορφή. Ὁ διάσημος σύγχρονος Λογικός Quine πίστευε πὼς μπορεῖ, ἐν ὄψει τῆς διαμάχης τοῦ Ἀριστοτέλη μέ τόν κυριέοντα τοῦ Διοδώρου Κρόνου, νά εἰρωνευτεῖ τή "φαντασία τοῦ Ἀριστοτέλη", ὁ ὁποῖος εἶχε πιστέψει "πὼς εἶναι ἀληθές ὅτι ἢ ρ ἢ q' εἶναι ἀνεπαρκῆς συνθήκη γιά τό 'εἶναι ἀληθές ὅτι ρ ἢ εἶναι ἀληθές ὅτι q'". Εἶχε ὅμως ἄδικο⁹. Ὁ Lukasiewicz δέν ἔκανε αὐτό τό σφάλμα· ἀντίθετα διαπίστωσε ὅτι τό πρόβλημα μπορεῖ νά λυθεῖ μόνο μέ τή βοήθεια τῆς 'Λογικῆς τῶν τριῶν τιμῶν'.

Τό βιβλίο τοῦ Frede εἶναι μιά ἐξαιρετικά προσεκτική καί διεισδυτική μελέτη πάνω σέ ἕνα ἐξαιρετικά δύσκολο ἀντικείμενο, καί ἀξίζει νά μελετηθεῖ μέ μεγάλη ἀκρίβεια. Εἶναι μόνο κρίμα πού τό βιβλίο, γιά τούς λόγους πού ἀναφέραμε, διαβάζεται ἀκόμη δυσκολότερα ἀπό ὅ,τι ἤδη εἶναι ἀναπόφευκτο λόγω τῆς δυσκολίας τοῦ ἀντικειμένου.

Μετάφραση: Κατερίνα Λιάπτη

Σημειώσεις

1. Carl Prantl, *Geschichte der Logik im Abendlande*, Τόμος I, München 1855· νέα ἐκτύπωση: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt 1955.

2. Βλέπε τὸ 'ἐγχειρίδιον' τῆς νεότερης Λογικῆς τοῦ A. N. Prior: *Formal Logic*, Oxford 1955.
3. *Aristotle's Syllogistic*, σελ. 15.
4. Ernst Kapp, *Greek Foundations of Traditional Logic*, New York 1942.
5. Jan Lukasiewicz "In Defence of Logistic", στὸ *Selected Works*, ἐκδ. L. Borkowski, Amsterdam/London 1970, σελ. 247-249.
6. "On the History of the Logic of Propositions", *ibid.*, σελ. 205.
7. *Ibid.*, σελ. 208.
8. Benson Mates, *Stoic Logic*, University of California Press 1961.
9. Λεπτομερειακά ἐπ' αὐτοῦ βλ. Kurt von Fritz, στὸ *Gnomon* XLIV (1972), σελ. 247-48, ὅπου ἀναφέρεται ἀκόμη ἓνα παράδειγμα γιὰ τὸ ὅτι ἡ τυπικὴ Λογικὴ μπορεῖ νὰ χρησιμοποιηθεῖ καὶ γιὰ τὴ συγκάλυψη λογικῶν προβλημάτων ἀντὶ γιὰ τὴ διαλεύκανσή τους.